

Куди йшла стежка?

Ольга Мак

Оповідання

Щоби дістатися з останньої залізничної станції до табору, наш етап мусів іти місяць пішки, бо ніякого іншого роду сполучення не було. А через те, що стояв уже початок жовтня, то останні два тижні ми пробивалися по пояс у снігу і проводили ночі здебільше під відкритим небом, рятуючись від суворих сибірських морозів багаттями, розкладеними на розчищеній землі.

Та при цих кволих заходах все ж багато наших товаришів по нещастю залишилося заков'язлими [\[1\]](#) на місцях постою, а в цілому етапі рідко хто не мав обморожених облич, рук, ніг, спалених морозами легенів, або інших найгрізніших видів найважчої простуди, а всі без винятку просто падали з ніг від втоми й голоду. І тому (о, іроніє!) ми рвалися думками до місця нашого майбутнього довголітнього ув'язнення, з якого рідко кому судилося вийти живим, — до захисту, де не треба було йти й де можна було зігрітися. Тим захистом мав бути концентраційний табір "Кугурча", положений над рікою Алдан.

Але, прийшовши на місце, ми мусіли ще шість годин терпіти у дворі табору, поки адміністрація полагоджувала всякі формальності, потрібні хіба лишень на те, щоби ще більше з нас познущатися. І лишень, холи згас короткий зимовий день, а на чорне небо виступили великі яскраві зорі, нам наказано розійтися по бараках.

Переступивши поріг мого нового житла, чорного і смердячого, як паща здохлої гієни, я мало не зімлів. Але зараз же переборов слабість, потішаючи себе думкою, що взамін за свіже повітря, блакить неба і чудесні краєвиди засніженої тайги, я дістаю бажане віддавна тепло й місце на нарах, де можна лягти й простягнути на всю довжину розпухлі ноги. І я наперед смакував розкіш хвилини, в яку здійсниться моє бажання, з нетерплячкою чекаючи, поки бараковий розподіляв місця для новоприбулих. Щоправда, тієї розкоші мені не довелося зазнати, бо я заснув раніше, ніж успів упасти на голі дошки нар, але в останню мить щось блиснуло перед моїми очима. Сталося щось таке, що хотіло привернути мою увагу, та втома взяла верх, і я вмент заснув.

І вже не знаю, коли це сталося: чи в останню мить притомности, чи серед важкого сну, перериваного стогонами інших в'язнів і браком повітря, чи таки у самому сні, але до моєї свідомости дійшло, що в бараці знаходиться також і Жорж Крюк. Я побачив його тоді, коли, очманілий від теплого смороду, ласо дивився на нари, де бараковий зазначав крейдою моє "мешкання". Він сидів серед кількох куп лахміття, з-під якого стирчали обтягнені жовтою шкірою кости й тьмавилися втомлені, понурі очі, повні безнадії й смутку. Лишень в одного Крюка ті очі, вибалушені, чорні, виразно семітські, світилися божевільним переляком, спричиненим, безсумнівно, моєю появою. Перекривлений рот, в якому цинга вже зробила добру частину роботи, обрязкле бліде обличчя й ріденьке волосся, що з'їжалося на скронях, робили враження чогось

несамовитого.

Але це все дійшло до моєї свідомости далеко пізніше — не знаю, коли саме: чи під час сну, чи під час обертання з боку на бік, чи під час пробудження. Але, коли я встав, то вже знав напевне, що Жорж Крюк ділить зі мною каторгу заслання.

Хі! "Жорж Крюк"! Не Грішка, не Грігорій і навіть не Георгій, а Жорж. Ах, як це шикарно звучить: "Жорж"! Відчуваєте? "Жорж"! Комічно, що такого Крюка, пролетарія по ідеології, який мусів з презирством відвертатися від усього закордонного, "буржуазного", себто, не-пролетарського, а, ще вірніше, не-московського, — таки тягло "на панське". Не його одного — тисячі таких, як він, що соромливо хворіють на манію величності і, помимо крикливих зневаг до всього чужого, жадібно запозичують для себе все, починаючи з фасону черевиків і кінчаючи на власних іменах. Свого часу Москалі кпили з самих себе, прозиваючи ці нахили, як "суміш французького з нижегородським", і під цю рубрику підходив якраз Жорж Крюк.

Отака собі нікчема, а стільки крові пролляла, стільки страждань спричинила людям! Плюгавець, злочинець, кат!

Я з Крюком мав окремий рахунок, і два десятки літ перед тим, як ми зустрілися в таборі "Кугурча", нам було тісно удвох на землі. Він урочисто обіцяв при кожній нагоді, що зробить з мого черепа сплювачку, а я постановив учинити над ним суд і довести вирок до кінця. І ніколи не приходило мені в голову, що наша зустріч віч-на-віч може відбутися спокійно, без усякого натяку на спробу поррахунків. А тим часом сталося саме так. Спочатку я навіть не потрудився впізнати Крюка, а потім вдоволівся тим, що його розчавила та сама машина, якій він служив і поклонявся, поцілила та сама зброя, якою він користувався проти інших, і що він, вилущений з фальшивої шкаралущі, показався тим, чим був насправді. Не викликав ненависти — викликав обридження своєю нікчемністю. Вже при першій зустрічі, коли я попросту не звернув уваги на нього, перелякався до смерти, а й потім, коли наші очі зустрічалися, проявляв усі ознаки тваринного жаху, дарма, що я не обзивався до нього ні словом, що ми були однаковими в'язнями на тих самих правах. Я міг зректися свого наміру — розправитися з Крюком, бо не міг би його покарати дошкульніше, ніж покарала рука Правосуддя з великої літери. І я пригадав ще раз святі слова: "А помсту лишіть Мені..."[2]

Крюк став для мене тим більше нецікавим персонажем, що я зараз таки на другий день відкрив ще одну драму: в одному зі мною бараці був також і Святослав. І його я також зразу не впізнав, але він, неначе ненароком проходячи попри мене, муркнув:

— Не зрадься, що знаєш мене... — і пішов далі.

Я довгенько дивився йому в спину, гарячково рився в своїй пам'яті, але врешті зрозумів, що цей обірваний, худючий немолодий чоловік — є колишній красунь, чепурун Святослав Чеп-Ходоровський.

Несподіванка була надто велика, а мій організм був дуже ослаблений, і тому під натиском несамовитої радості і такого ж болю я захитався і, не втримавшись на ногах, сів на підлогу. На щастя, ніхто на це не звернув уваги, бо в'язні умлівали й падали так часто, що це було звичайним явищем. Лишень коридорний штовхнув мене носом

чобота під сидження і беззлобно сказав:

— Вставай, вставай, на свіжому повітрі прийдеш до пам'яті!..

Мав слухність. Я встав без нічиєї допомоги, а різке морозне повітря, ще зовсім синє від передранкової темені, допомгло мені опанувати нерви.

Ми похапці випили теплувату брудну водичку, що тхнула милом і щурами, і підтюпцем побігли до праці. Поки добилися на місце, вже розвиднілося, і засніжена тайга розцвіла назустріч сонцеві золотом, пурпурами і самоцвітами. На тлі цієї величі природи, на чистоті розкішних барв, ми, в'язні, видавалися ще нужденнішими, бруднішими і страшнішими, ніж були насправді. Виглядали гноївкою на білому оксамиті, чорним шумовинням на золотій таці, павуками на ніжному серпанкові молодой. Наша зовнішність ображала красу природи і кидала докір у бездонну синяву мовчазного неба.

Після поновної перевірки ми взялися до праці. Завданням нашої бригади було — переносити з місця порубу колоди і складати їх у стоси на березі ріки Алдан. Наче випадково, ми зі Святославом стали поруч і, зігнувшись обчищати колоду зі снігу, найперше обмінялися коротким, судорожно-гарячим стиском пальців, а я пошепки поставив питання, яке тримав напоготові, відколи впізнав Святослава:

— Де Пшеничка?

— Вона перейшла.

— То ви не пішли разом?

— Нас накрили. Але їй вдалося втекти і перейти кордон.

Говорити доводилося уривками, часом втинаючи речення на півслові, бо ж треба було пильнуватись вартових і в'язнів та вважати, щоб не послизнутися на зрадливій доріжці і не впасти під тягарем колоди. Та й сили зраджували, коли доводилося з колодою на плечах спинатися то вгору, то вниз. Та все ж ми вспіли в головних рисах оповісти про себе найголовніше.

Так дізнався я, що Святослав і Пшеничка зустрілися з Бубном і той примістив їх у своїх спільників — господарів заїзду. Кімната знаходилася на поверсі й старий контрабандист пояснив усі її важливі прикмети: вона мала одні двері в коридор, другі — на сходи, що вели на горище; на горищі було вікно, що виходило на дах, і через це вікно можна було вилізти та дістатися на кріслату грушу, одна гілляка якої просто лежала, як простягнена рука, на ґонтах корчми. По груші вже легко було злізти на землю і сховатися помежи бурянами та забудовами, яких при містечкових жидівських заїздах ніколи й ніде не бракувало.

Все було умовлене, все було передбачене, але Святослав не спав. І добре зробив, бо по півночі у браму заїзду почали гримати. По криках і по умовних словах, що їх голосно вимовляли господарі, ясно було, що на заїзд наскочила ЧеКа[3]. Пшеничка прокинулася й покійрно виконала наказ Святослава, тікаючи через сходи на дах. Святослав лишився прикривати її втечу. Він відстрілювався крізь забарикадовані двері, а потім, коли вийшли всі набої, кинув у двері ґранату і пішов слідами Пшенички. Та в темені її не знайшов. Навмання побіг задвірками, поки не опинився в полі. Два дні

сховувався поміж збіжжям та кукурудзинням, а третього таки зустрівся з Бубном. Бубон передав йому записку, в якій Пшеничка повідомляла, що щасливо перейшла кордон і чекатиме його у свекрів.

Тоді Святослав подумав собі, що головна причина, яка зобов'язувала його до втечі за кордон, відпала. Тепер же, коли Пшеничка була в безпечному місці, він мав розв'язані руки, для яких було ще повно діла. І він лишився. Подався на Полісся і пристав до партизанки, потім прилучився до Другого Зимового Походу, попав у полон під Базаром[4], але щасливо втік, і знову пішов у партизанку. Вирішив іти за кордон лишень після того, коли всі надії було втрачено. Та було вже запізно, бо кордони взято на замок, а Святослав, на додаток, чомусь не мав щастя. Там, де іншим вдавалося легко перейти, йому не виходило ніяк. Він пробував на заході, пробував біля Фінляндії, пробував на Кавказі, нарешті поспробував човном на Каспійському морі, й там упіймався. Щоправда, наміру перейти кордон йому не доказано, але слідчий, радий нагоді, причепив йому гомеричну нісенітницю — от щоб лишень не випустити.

— Яку нісенітницю? — поцікавився я.

Святослав спочатку не хотів признаватися.

— Та навіщо тобі? — питає кисло.

— Ну, принаймні, щоби знати, з ким говорю, — спробував я пожартувати.

Він раптом повеселів і глянув на мене багатозначно.

— А, як думаєш, з ким? — спитав.

— З Рабіндранатом Тагором[5]?..

— Бери, брате, вище: з Іваном Зозуленком, який мав Персам Астрахань продати. І лишень славне НКВД врятувало місто від загибелі...

— Здорово! — похвалив я. — Але і я не будь-яка пташка. Ану, вгадай, як мене звуть?

— Чемберлен? Юлій Цезар? Людовик П'ятнадцятий? Кощей Безсмертний? Гамлет?

Я заперечливо крутив головою і врешті сказав:

— Северин Михайлович Рибник!

— Е-е, братіку, то я тебе знаю: ти — герой армії Котовського[6]?

Я пригадав собі, що Святослав справді знав про цю довідку, і продовжував жартувати:

— Добре, що хоч свідка маю, який може потвердити, хто я є. Бо я вже і сам не знаю...

І почав оповідати Святославові свої життєві перипетії: про трагедію села, про партизанку, про невдачу з Басарабською Групою Другого Зимового Походу і нарешті про скитання в фальшивих документах і про фаши, які доводилося відповідно до всяких довідок міняти.

— Уяви собі, брате, — дійшов я до найтерпкішого, — що я і в цирку працював. Шість років — як один день! Головно займався акробатикою і навчився багато штук. Але при тому, що вмю по линві з парасолькою ходити, стрибати й наслідувати малп на трапеції, знаю секрети — витягати по два тузини[7] хусток з кожної ніздрі, пересилювати шнурки з одного вуха в друге, яєшню смажити в капелюсі на свічці...

— Кидай колоду!!! — нагло[8] крикнув Святослав, і я, злякавшись, мало не впустив деревини собі на ноги.

А Святослав упав на колоду і зайшовся від реготу:

— Уявляю собі, уявляю!.. "Без пяти хвилин" священник, отець Нестор — і раптом... на линві з парасолькою... яєшню в капелюсі... Ох-ха-ха!..

Він реготався так щиро, що, здавалося, аж тайга тряслася, і, зовсім природно, що його почули.

— Замовчи! — штовхнув я його. — Конвой!

Справді, до нас бігло аж два конвоїри з грізними пиками і з такими дурними побажаннями на нашу адресу, які навіть при найбільшому розвитку науки й техніки не залишаться нічим іншим, лишень божевільним витвором московського "генія".

Я не чекав, поки конвоїри підбіжать близько, а закричав до них, махаючи руками:

— Сюди, сюди, скоріше!.. В нього напад астми і сухіт[9]! Поможіть!..

Святослав мене зрозумів і відразу зайшовся удаваним кашлем, почувши який, конвоїри завернули і, піславши мене до їхньої мами, пішли кожен своєю дорогою.

— Я думав, що він регоче! — обурено сказав один.

— Тут не зарегоче... — відповів інший, звичайно, замість частки "не", вживши більш образного слова.

Але ми таки реготали насправді. Святослав порскав, кахикав, стогнав і витирав сльози.

— Ну, голубе, ти на арештанта вродився, — прийшов до висновку він. — Перший день у таборі, а поводишся, мов каторжний ветеран! Не знаю, який з тебе був блазень у цирку, але що ти вмієш з інших блазнів робити, — в це вірю!

Я належу до таких, яким важко втратити бадьорість духа, і Святослав, що вмів сміятися серед таких сумних обставин, був для мене найкращою парою. І нам було весело вдвох. Впливало добре на наш настрій також і те, що ми обидва на власному досвіді переконалися, яке дурне і сліпе було вславлене НКВД. Ви ж таки подумайте: маючи в руках таких, як-не-як, непересічних ворогів режиму, якими ми були, засудили нас за те, чого ми не робили, і повірило в наші фальшиві документи, в яких не було ані слова правди!

Я з гадав про Крюка.

— Знаю, — відповів Святослав, одразу спохмурнівши. — Мабуть дивуєшся, що ми разом, а він ще живий ходить...

— Власне, що не дивуюся. Справедливість його побила гірше, ніж би це ми могли зробити.

— І я про це саме подумав, коли побачив його. Зрештою, він же й не відповідальний за свої колишні вчинки, бо збожеволів. Рідко коли яка ніч минає, щоб на нього не находило. Інколи й серед дня. Щось йому ввижається, хтось його переслідує, і він тоді скавулить звіриною, ховається, або тікає. Що з такого питати!..

— Він мене пізнав.

— Мене — ні. Але це однаково. Крюк тепер нешкідливий цілком.

По дорозі до ріки й назад ми кілька разів зустрічалися з Арпадом, але вдали незнайомих. Його рухлива фізіономія була дуже посоловіла, але я добре знав Арпада, щоби вірити щирості цієї машкари.

Сталось, що, скидаючи колоди, ми ненароком штовхнулися. Себто, воно так вийшло, та я не мав найменшого сумніву, що Арпад зробив це навмисне. Коли я обернувся, щоби побачити винуватця цієї малої "катастрофи", зустрівся з пронизливо-гострими очима клоуна. Він здер з голови облізлу вушанку, почав тулити її до серця і, ніби перепрошуючи мене, присідав та робив граціозні кніксени.

— Ти... што?! — визвірився на нього конвоїр, додавши при тому, як звичайно, найгіршу лайку. — Театр тут робиш?!

У відповідь Арпад, неначе смертельно переляканий, підскочив на півтора метра вгору, крутнувся й бігом побіг назад. На його спині було два шнурки, що починалися зав'язані внизу біля холошень й кінчалися десь у руках. Арпад біг і смикав за шнурки, витворюючи таке враження, що, його стопи вилітають аж на плечі. В'язні й навіть конвоїри почали при тому реготати. Для мене ж, що розумівся трохи на акробатиці, ця штука виглядала зовсім не смішною. Щоб її втяти, треба було мати величезний сприт і ще більшу вправу. Крім того, я зрозумів, що така поважна людина, якою був Арпад (кажуть, що на загал всі блазні й коміки в житті приватному поважні й навіть прикрі), не стане на потіху юрбі виробляти жарти.

— Він божевільний? — спитав мене Святослав.

— Божевільний? — перепитав я. — Його розуму на трьох пересічних вистачить.

— Ти його знаєш?

— Ні.

Святослав готовий уже був образитися, але я заговорив:

— Чудний ти, братику: "Знаєш?" Мене слідчий три місяці випитував, чи я знаю цього чоловіка, чотири рази так пильно випитував, що мене холодною водою до пам'яті приводили... Одним словом, багато "давав", щоб я признався — і то я не признавався. А ти хочеш отак задаром? Аякже!

— Підозріваю, що якісь дуже поважні причини стримують тебе від знайомства з цією людиною...

— Уяви собі! Але якраз не вони стримували мене від признання перед слідчим.

— А що ?

— Звичайна впертість. Скільки разів люди признавалися до того, чого не було, то чому б я мав признатися до того, що було?

— Гм, — муркнув Святослав, — це не позбавлене логіки...

А з Арпадом у мене справді вийшла цікава історія. Свого часу ми з ним зустрілися в цирку, два роки ділили долю і навіть заприятимися, хоч і не настільки, щоб сповідатися з минулого. Потім, коли столичний московський цирк збирав по цілому СССР найкращі сили для себе, забрали й Арпада — прекрасного клоуна, жонглера й акробата в одній особі. Так ми розійшлися, і я скоро забув навіть думати про нього. Знудившись цирком, я пішов шукати іншого зайняття і по кількох спробах осівся врешті

секретарем сільськогосподарського відділу в одному з районів Середньої Азії. І сталося, що рятуючи життя такому самому сараці[10], як я, я видав довідку, яка стверджувала штампом, підписом і печаткою якраз те, чого ніколи насправді не було. Чоловічина, взявши папірець, виїхав, але незабаром дав про себе почути досить неприємним способом. Бо його впіймали з фальшивими документами, а через нього добралися й до мене. Мій ревний слідчий не вдовольнявся самою фальшивою довідкою, а забажав надати справі поважнішого характеру: до довідки причепив шпигунство та саботаж, власника фальшивої довідки зробив закордонним агентом, а яких 50 грамів формаліни, якої я додавав до води, миючи ноги, перетворив в отруту, призначену для знищення представників партії й уряду, саме тоді очікуваних в Алма-Ата у зв'язку з провалом чергового тваринницького плану. Мене примушено написати докладний життєпис, із якого слідчий потім добирав особи й факти, потрібні йому для створення цілої комедії "процесу". Так добрався він до Арпада. Я, щоправда, клоуна не назвав у своєму життєписі, але його знайшов сам слідчий, зажадавши від згаданого цирку імен усіх артистів та адміністративного персоналу з того періоду, коли я там працював. Напевне був страшенно втішений, коли довідався, що один з клоунів на ім'я Арпад також заарештований і що в нього знайшли також пляшку з формаліною. Останній факт не був зовсім випадком, бо саме я порадив Арпадові, ноги якого мене часто дратували, цей простий спосіб гігієни. Уявіть собі, який радий був мій слідчий!

Але радість його скоро перетворилася в неописану лють, коли я почав уперто заперечувати своє знайомство з Арпадом. Справді, не мав у тому ніякої мети, ніякого пляну — просто мені хотілося слідчого подратувати. Хотілося показати йому, що не боюся тих заходів, які він мав у своїй розпорядимості, й уперто твердив, що ніякого Арпада не знаю. Слідчий зі шкури вискакував, тикав мені під ніс список співробітників цирку, погрожував, бив, тортурував карцером і безсонням, але надармо.

Чим керувався Арпад — я не знаю, але й він чомусь вирішив не признаватися до знайомства зі мною, і за те йому робили те саме, що й мені. Не допомгла й очна ставка. Не змовляючись, ми вмент порозумілися одним поглядом, подивилися один на другого, з найдурнішим виглядом, відвернулися взаємно й в один голос заявили, що ніколи раніше не бачилися. Нас тоді змолотили до втрати свідомості й пообіцяли на найближчому допиті "прикінчити". Але до того другого допиту сталася непередбачена подія: нашого слідчого посадили, а новий не мав найменшого зацікавлення до того, чи ми були з Арпадом знайомі, чи ні. Він вдовольнявся тим, що ми обидва призналися в гарячому бажанні потруїти все ЦК ВКП(б), включно зі самим Сталіним, і дав нам "по десятці".

Але найцікавіше було в тій історії те, що ми з Арпадом були справді знайомі, і не з цирку, а значно раніше: з Першого Зимового Походу[11]. Під Вознесенськом билися поруч, і я на власних плечах виніс пораненого Арпада з лінії бою. Тільки що пізніше, зустрівшись у цирку, ні він мене, ні я його не впізнали. Себто, Арпад потім казав, що моє обличчя йому пригадувалося, але то могло йому просто видаватися. Про це все ми заговорили вже одверто, коли потрапили у спільний етап і опинилися в одному вагоні.

Пригадка за пригадкою — і дійшли до найцікавішого.

Слухаючи мого оповідання, Святослав увесь час вдоволено кректав, з чого я догадувався, що оповідання йому подобається.

— І скажи мені, — озвався він урешті, — який би з тебе піп вийшов?

— Чому?

— Та тому, що тебе треба було б воєнним міністром зробити, або, принаймні, генералом.

— А я, Святославе, таки й далі хочу бути священиком. І тепер, як ніколи, я розумію, що воєнному міністрові, чи генералові, не конечно бути духовною особою, але кожна духовна особа на нашій землі мусіла би бути по духу генералом. Згадай архімандрита Никифора Тура, який при потребі патерицю на шаблю змінив[\[12\]](#)...

Святослав подумав і зідхнув:

— Твоя правда, Несторе...

Не дивлячись на виснажливу працю, голод і мороз, цілий день збіг нам непомітно. Ми прожили його в минулому і тому не відчували ні тягара колод, ні втоми, ні холоду. Навіть не зауважили, що їли. Лишень під час обідньої перерви Святослав зі страхом подивився на моє обличчя, а потім пригнічено сказав:

— Знаєш, я готовий тебе зненавидіти: твоя пика мені видається блюзнірською карикатурою на Пшеничку. Якийсь парадокс!

Я пригадав собі ніжну красу сестриноного обличчя й сказав:

— Знаю, що моя пика мусить бути справді страшна, і знаю, що між мною та Пшеничкою була велика подібність. Але ти не гнівайся на мене, бо такі істоти, як Пшеничка, не піддаються тліні старости.

— За ці слова я готовий із вдячності поторошити тобі ребра, Несю! — палко шепнув Святослав. — І навіть твоя бузя видається мені гарнішою, їй-бо!.. Так, ти знаєш, що я не можу уявити собі Пшенички інакшою, як лишень такою, якою вона була тоді: юною, чистою, прекрасною!..

Запальні Святославові слова зродили у мене нову думку, і я вже нічим іншим не міг зацікавитися. Вертався до бараку, повний розворушених спогадів, глухий і сліпий до того, що діялося навколо. Поперед мене в колоні йшов Крюк, і вся його зігнута, прикрита лахміттям спина була безмовним виявом панічного жаху переді мною. А мені було лишень дивно, що ненависть до цього чоловіка, яка колись перепалювала моє серце, раптом змінилася, я не сказав би — байдужістю, але вдоволенням.

Наступного дня ми не ходили до роботи, бо була річниця Жовтневої Революції. Нам дали кращі харчі й змусили вислухати довжелезну промову одного дурня з "культурно-виховної частини", який просторікував дві години про те, як то "наша" партія й "наш" уряд дуже про нас дбають: мовляв, хоч ми важко перед ними провинилися, та нам дали навіть обід з м'ясом, а на додаток дозволяють культурно й політично розвиватися, для чого при таборах створено КВЧ[\[13\]](#). Після доповіді ми розійшлися по бараках, і нас лишили в спокою. Напевно під впливом культурно-виховної імпрези двоє блатних — Яшка Чирик і Понька Смик — влаштували іншу: розсівшись біля гарячої печі зробили

перегони вошей[14]. Довкола грачів[15] зібралися майже всі мешканці бараку, а я сів собі окремо і задумався.

Всі ці роки, відколи я, поклавши в кишеню чужі документи, пішов блукати по світі, видавалися мені тимчасовим періодом, за яким почнеться знову те, що було. Я жив з таким почуттям, неначе мене вирвано зі справжнього життя, відгороджено від нього муrom, поза яким все лишилося незмінне. І я лишень терпеливо чекав, поки розпадеться стіна, щоб можна було знову увійти до того світу, в якому я мав мету і знав, що робити. Та, власне, тоді, коли прозвучали останні Святославові слова про Пшеничку, я раптом зрозумів, що ніякої стіни між мною і справжнім життям не було, що час не стояв, а біг, і що тих два довгих десятка літ, які я витратив на очікування, пропали марно. І мені було шкода їх.

Вже темніло, біля печі йшла гаряча гра, а я сидів собі й думав. Був далеко звідси, з нужденного табору, закиненого в сувору тайгу, — я був удома, в дитинстві, в юнацтві — у найкращій порі людського життя.

Батько мій був сином-одинаком багатого хуторянина і священником став з покликання. В жилах матері текла кров хазяйновитого козацького роду Рябошапок. Коли після закінчення семінарії батько одружився й висвятився, то йому, як "малоросові" й "хлопоманові", дали найгірше приходство в цілій губернії. Поміщик потопав у боргах, село пило, церква вимагала ремонту, приходство й школа валилися. Зате в поміщицькому домі гриміли балі, зате процвітала монополька[16], а крамар Ґлузман розрісся так, що вже не пролазив у двері селянських хат. І напевне прийшлося б дуже скрутно моєму татові, коли б він мусів починати з порожніми руками і вмів лише правити в церкві. Але, на щастя, тато був не лише священнослужителем, а й господарським сином, крім того, повторюю, був священником з покликання.

Боротьба з руїною була довга і важка, але скінчилася для тата повною перемогою. Я народився через десять років після того, як тато прийшов у село, і, відколи вже себе пам'ятаю, наша родина мала 200 десятин землі, два млини, дві пасіки і велику сіножать. Поміщик, здавшись на батькові поради, з боргів виплутався і вийшов навіть з кругленькою сумою грошей, але зате мусів продати землю селянам і покинути село. "Болячка взяла пана Болеслава", — жартували потім господарі.

Батько в требах[17] зацікавлений не був, брав, скільки хто міг заплатити, бідних вінчав, хрестив і ховав задурно, ще й зі своєї кишені на такі okazji докладав, а те, що приходило з треб і скарбонok, повертав громаді. Він створив сирітський і вдовиний фонд, поставив нову церкву, збудував муровану школу та приходство, а монопольку з Ґлузманом звів наніщо. Але помилився б той, хто на підставі тих філантропійних рис склав би про отця Малахія Пашницького уяву, як про добродушну, безхарактерну людину. Навпаки, батько вдачею був твердий, у постановах неповоротний, тримав село в жмені і, як умів допомогти людині добрій, так умів прикрутити хвоста кожному ледареві. Тому його хоч і любили, та побоювалися не менше. Сам вів суворе трудове життя і першим нам, синам, дармувати не давав. Ми їли прості страви, у час літніх вакацій працювали разом зі службою і строковими робітниками від зорі до зорі, знали

ціну людської праці і, помимо, що мали достатки, не дармували ні хвилини й не марнували ні копійки. Зате мої два старші брати мали можливість покінчити університети в Німеччині і кожного року двоє-троє здібних дітей з парафії, які не мали можливості вчитися на власний кошт, вчилися коштом мого батька в губерніальному місті.

Найстарший мій брат — Андрій — був інженером, підстарший — Антін — лікарем, третій з ряду — Сергій — адвокатом, а я, скінчив духовну семінарію, бо хотів піти слідами батька. Подобалося мені священство. Я любив нашу садибу, наше село і всю околицю. Любив наші поля й луки, пасіки серед молодих лип та акацій і верболози на піщаному березі ріки. Любив кольорові сутінки Божого храму, наповнені запахом воску й ладану, спокійну тишу, в якій душа сама летить до Бога; любив своєрідну сувору красу іконописного мистецтва, церковну музику й ніжні вогники свічок, опливаючих воском. Я серцем відчував усю велич урочистості Богослужінь і кожного разу наново переживав потрясіння, проймаючись простотою й мудрістю вислову Святого Письма. Я приріс душею до людей, серед яких збігло моє дитинство й юність. Любив наших дотепних і грубуватих, але гордих селян-хліборобів, любив — ніде правди діти — сварливих і гостроязких, зате чепурних і дзвінкоголосих сільських красунь і засмалену дівчину з вигорілим на сонці волоссям, що вистрибувала і вигукувала в поросі сільської дороги. Я багато чув від батька про труднощі, з якими він зустрічався в селі, я знав про безмір праці й серця, вкладених у нашу парафію, й мені попросту було незрозуміло, як це все могло б перейти в чужі руки. Та і сам з молодих літ вріс у життя села: керував церковним хором, учив нот і грамоти, давав вистави з молоддю, колядував, щедрував і робив ковзанки.

Час-від-часу, особливо взимку, в приходстві, що перетворилося у свого роду сільський клуб, збиралися господарі, щоби поговорити і порадитися з татом: що й де сіяти, звідки дістати таке або сяке насіння, які на що ціни, яка раса худоби краща і всяке таке інше. Найбільше приходило людей, коли розходилася вістка, що приїхав хтось у гості з "поповичів". Усі три старші брати були вже жонаті й жили окремо, але двічі-тричі на рік відвідували родинне гніздо. І не раз чекали місяцями наші парафіяни з хворобами, або з правними клопотами, кажучи:

— Підождемо, поки наш попович приїде — той правду скаже.

Мама також мала постійно якісь справи з господинями: то яйця з расових курей їм ховала для квочок, то звіряла таємниці на солодке тісто, на рибу, чи поросята, то знову радила якісь домашні ліки на дитячі хвороби.

І я розумів, що село без нас осиротіло б. Тому тішився подвійно, що не лише з обов'язку, а й з власного глибокого бажання буду священиком.

Наймолодшою дитиною, молодшою за мене на чотири роки, була сестра. Звичайно, як наймолодша та одинока дівчинка, стала загальною улюбленицею і пестійкою. Вдалася в маму: мала сині очі й ясне каштанове волосся, що сягало їй по бедра, високий стан і ніжний, чистий профіль, що нагадував мармурові статуї грецьких майстрів долота. Люди вважали її красунею, а ми — й поготів. Звалася Таїсою. Але,

коли була ще маленька й хотіла вимовити своє ім'я й прізвище, то в неї замість Таїса Пашницька виходило "Псенися Псеницка". Це було таке потішне, що й ми її почали називати Пшеничкою. І так лишилося. Для нас вона була просто Пшеничкою, для служби й селян — панночкою Пшеничкою.

Чи то тому, що ми всі своєю увагою й любов'ю створили особливу атмосферу довкола дівчинки, чи вона вже мала від народження щось відмінне у своїй крові, але Пшеничка відзначалася цілком своєрідною вдачею. Вона не одідичила[18] ані трохи практичності, чи хазяйновитости по батьках. Її взагалі не цікавило ніщо річеве, матеріальне. Не проявляла вона найменшого нахилу до господарства, гаптів і мережив, як личило провінційній панночці. Не зманерувало її також життя під час науки в гімназії в місті, чого дуже боялися батьки.

Від ранніх літ вона була задивлена в якусь далеку ціль і цілою своєю істотою линула до неї. Це зраджувалося в її розмовах, у виборі книг і музичних творів. Пшеничка могла просиджувати довгі години за фортепіаном, потрясаючи дім урочистими мелодіями переважно Бетговена і Баха, якими захоплювалася особливо. Вона знала напам'ять Страсти Христові по всіх чотирьох Євангеліях і що Страсного Четверга, повертаючись увечері з Церкви додому зі запаленою від страсного вогню свічкою, приносила відбитку живого болю на блідому личку, а в синіх очах — сліди сліз і якогось такого глибокого натхнення, що будило в нас тривогу.

На п'ятнадцятому році життя Пшеничка дістала "Кобзаря", читала його день і ніч і плакала так, що аж розхорувалася. Її взагалі захоплювали великі речі й великі люди. Вона читала й перечитувала літописи з батькової бібліотеки, Життя Святих, молилася до постатей княгині Ольги і Жанни д'Арк, і часто просила дівчат співати пісню про Бондарівну. Любила робити порівняння з мітичними посталями і часто ходила задумана зі збірником грецької мітології в руках.

Ми чомусь усі думали, що Пшеничка врешті вступить до монастиря, і всі помилилися: після закінчення гімназії вона висловила своє бажання — вступити за прикладом Антона на медичний факультет. Але не довелося їй бути лікаркою, так само, як мені священиком.

Скінчивши духовну семінарію, я чекав на щасливий випадок, який би скінчився шлюбом, а потім і висвяченням. А тим часом жив удома і помагав батькові.

Однак, щасливий випадок не нагоджувався, натомість вибухла революція, і події, які вона принесла зі собою, закрутили мною так, що я перестав бути господарем власної особи. Я, мої брати та ще наш найщиріший приятель з дитячих літ, син поміщика зі сусіднього села — Святослав Чеп-Ходоровський пірнули з головою у вир політичного життя. Створення Центральної Ради, з'їзди і конгреси в столиці, торги з Тимчасовим Урядом — все це нас хвилювало, викликало палкі дискусії й заступало собою всякі особисті справи.

Я практично жив у Києві й приїздив додому лише для того, щоб поділитися новинами, взяти чисту сорочку й "сидора"[19] з харчами, яких у столиці вже бракувало. Вдома доводилося вислуховувати нарікання на дурну політику соціалістів, на сваволю

дезертирів з фронту й усякої голоти, розагітованої більшовицькими пропагандистами. Що можна була на це сказати? Мене і мені подібних соціалістичні еківоки[20] й імпотентна поведінка уряду доводили до одчаю, але нас за наші погляди вважали ретроgrадами, консерватистами і ще Бог-зна чим. А справа організації Вільного Козацтва викликала проти нас нечуване обурення.

Та ми не дуже прислухалися до наших єдинокровних, а по духу московсько— і більшовицько-думних, братчиків і робили своє. Я часто покидав столицю та їздив то на Волинь, то на Полтавщину, то аж на Херсонщину, і скрізь на мій заклик відгукувалися сотні здібних та енергійних людей, які ставали в лави Вільного Козацтва, щоб боронити спокій і правопорядок у розбурханій революцією Батьківщині.

І саме в час таких поїздок я познайомився з Жоржем (ох, Жоржем!) Крюком. Проїжджаючи через наше повітове місто в базарний день, я побачив мітинг і завернув туди. Одягнений у солдатську шинелю, Жорж стояв посеред натовпу на возі, розмахував руками і шпарко промовляв. Треба признати, що посідав дар красномовства, вмів убрати дешеву демагогію в добру форму і володів секретом — здобувати собі симпатії. І лишень досвідчена людина могла пізнати в промовцеві того "героя" з "Інтернаціоналу", який бувши "рабом і нічим", спалахнув раптом бажанням "стати всім" і "збудувати новий світ", як це співалося в комуністичному гімні. Видно, добре поінформований про відносини в повіті, Крюк говорив з прозорими натяками на певних осіб, у тому числі й на нашу родину.

— Спитаю вис одверто, — кричав Крюк по-московськи, — кому належить земля у вашому повіті, у вашій губернії — в цілій Росії?! Поміщикам, дукам, попам! А хто на ній працює? Багатії, експлуататори?! О, ні! Навіщо їм? За них працює безземельний наймит і малоземельний селянин! За кошт поту і крови цих трудящих жирують і багатіють нероби, так точнісінько, як жирують і багатіють капіталісти за кошт визискуваного фабрично-заводського робітника! Що ж мають за свою працю трудящі? Мозолі, злидні, темноту і п'янство! А що мають попи, поміщики і капіталісти? Мають розкіш! Вони живуть у палацах, вони вчені, бо посилають своїх дітей вчитися за границі, вони далі скуповують землі, будують млини, гатять ставки, випасають худобу — все коштом трудового народу!

Глянув довкола вдоволенним оком переможця, передихнув і крикнув:

— Годі! Земля — селянам, фабрики та заводи — робітникам! Хто вміє працювати — той буде господарем!

І ще щось там у такому дусі.

Коли він скінчив, його винагородили досить рясними оплесками, а я підійшов ближче і спитав:

— А ви, громадянине, хто будете за станом?

— Я — пролетар! — голосно і гордо відповів Крюк.

— І багато вас визискували капіталісти?

— Я не був таким покірним і сліпим, щоб дати себе визискувати!

— Гм... А на хліб — як же заробляли? Ходили красти?

В юрбі почали сміятися, і Жорж підскочив зі злости.

— Це не ваше діло! — крикнув.

— Ага! — засміявся я. — Не моє діло? А яке ж діло вам, Москалеві, що ви приходите на чужу землю і починаєте лаяти чужих людей? І ви не поміщик, не піп і не капіталіст, то яке маєте право про них говорити?

— По-перше, я не Москаль, а руський, як і всі ви тут! — загарячився Крюк. — А по друге, національність значення не має, бо пролетаріат не має батьківщини!

— Виходить: пролетар — босяк! — крикнув хтось.

— Скажи ліпше — байстрюк! — додав інший голос, і натовп почав реготати.

— Я говорю в імені трудового народу! — аж надсаджувався Крюк, намагаючись вдруге вилізти на попереднього коника.

— Та яке вам діло до трудового народу, коли ви до нього не належите! — і собі крикнув я.

— Це — провокація! — репетував Жорж, посинілий від зусилля. — Це — провокація! Я на самому початку заявив, що є пролетарем!

— Паничу, паничу! — загукали мої односельчани. — Лізьте й ви вище, щоб чутніше було! Лізьте!

Не чекаючи моєї згоди, кілька сильних селян вхопило мене попід пахи і силоміць висадило на прикочений від кузні, нескінчений віз.

— О, знайшли кого слухати! — запротестував чийсь неприязний голос. — Він перший з тих, що Вільне Козацтво створили, щоб свого добра берегти!..

— Він нам зараз десяту заповідь пригадає — знаємо вже!

— Ба, ні, не знаєте! — сказав я. — Коли ж хочете знати — слухайте!

Коли крики вляглися, я почав:

— Люди, моя мова буде коротка: всі наші справи ми мусимо рішати самі!

Наступила тиша, з якої вихопився той самий неприязний голос:

— Хто "ми"? Попи, чи пани?

— Українці! — відповів я.

Знову стало тихо, а я продовжував:

— Смішно, люди, що ви слухаєте оцього пролетаря! Що він розуміє в земельних справах? Що він взагалі розуміє в нашому житті, коли й мови нашої не знає?! Кричить тут проти поміщиків. А хто ж пороздавав безмежні простори нашої землі, ще й з людьми на ній, своїм вислужникам, як не той уряд, мовою якого говорить оцей "пролетарій"?! Наші були царі, чи московські? Порядки наші були, чи московські? Закони наші були, чи московські? По школах наша мова була чи московська? І тепер, коли нам врешті по двох з половиною віках вдалося так-сяк досягнути свій уряд, приходить оцей Москалик, чи пролетарій без роду-племіння і починає вас вчити, а ви стоїте, роззявивши рота, і слухаєте. І не соромно вам?! Не маєте свого розуму? Не маєте іншого місця, що по базарах справи обговорюєте?! Ще ніде і ніколи ніхто на базарах законів не видавав. Закони видає уряд. Наш уряд є в столиці — Києві. Український уряд! І він вже видав Універсал про землю. Та тепер найважливіше не земля,

а уряд — про нього треба думати! Втримаємо свій уряд — будемо мати такі закони, як нам треба, а, послухаємо цього Москаля — знову будемо під чужим урядом і чужими законами.

— Цей уряд, що є тепер у Києві, такий самий буржуазний, як і царський! — перебив мене Крюк.

— То ви, пролетарію, царський! — відповів я йому. — Так само нахабно лізете в чужі справи, як і московські царі лізли!

— Я не Москаль!

— А якого ж лиха по-московськи говорите?!

— Правда залишається правдою, незалежно від того, якою мовою вона висловлена!

— Звичайно. Але вам ліпше буде, коли поїдете до Петрограду і скажете Троцькому з Леніним, що Україна не хоче більше московських порядків: ні буржуазних, ні більшовицьких — ніяких!

— Нам такий уряд буде добрий, який землю дасть! — перебив нашу суперечку вигук із натовпу.

— Та, чуєте ж, землю уряд дав, але ділити не дозволяють!..

— Універсал видали, а Вільне Козацтво на сторожі поставили, щоби до поділу не дійшло. Хитро!

— А як же ти думаєш землю ділити? Сам?

— Поділимо й самі, не бійтеся!

— Поділите! Два сусіди за межу судяться, брати за пліт помиритися не можуть, а він буде сам усю землю ділити!

— Він трьом свиням їсти не розділить, а землю береться ділити!

— Знаєш же ти хоч, по скільки землі на душу припадає?

— А чому уряд не ділить?

— Почекайте, не можна всього зразу!

— Чекати? Чого чекати? Земля — найголовніше!

— Поки сонця дочекаємося, роса очі виїсть!..

Крики росли, люди штовхалися й сердилися все більше. В когось уже й шапка з голови злетіла, в когось і кров з носа потекла. І немало я накричався, не мало й розумніші говкали, поки трохи заспокоїлося.

— Ну, — сказав я, — ще й до поділу не дійшло, а ви вже б'єтесь. Ей, люди, люди, чи не соромно вам?!

— Та бо, паничу, болить воно нас, пече! — признався якийсь дядько по щирости. — Нам уже в голові помішалось. Один говорить одне, другий — друге, а десятий — десяте. Кажете ви — ніби й ваша правда, каже той пан — його правда, а ми, люди прості, не знаємо, кого слухати. Тільки ж що правда, то правда: несправедливість у нас велика, і треба, щоби хтось за робочим людом обстав.

— За трудящим тільки трудящий постоїть, а пан за паном руку тягне! — вкинув Жорж Крюк.

— Ви, дядьку, — звернувся я безпосередньо до селянина, — коли б побачили, що

топитися у воді один український пан і один Москаль-мужик у лаптях, — кого б кинулися перше рятувати?

— Та ніби... — почухався за вухом дядько. — Воно, хоч і пан, а таки свій...

— Добре, господарю! — похвалив я. — В цій хвилині ви велику правду сказали! А зараз я вам покажу другу правду, щоби ви знали, кого слухати... Ви, — звернувся я до Крюка, — кажете, що належите до трудящих?

— Так! — потвердив Крюк.

— Ну, а я у вашу порожню заяву не вірю! Щоби бути трудящим, треба вміти працювати, а, щоби вміти, треба мати звичку до праці. Ви самі казали, що не давали себе визискувати, іншими словами сказавши — не працювали. То який же ви трудящий?

— Що ви мене хочете на словах упіймати! — знову розсердився Крюк. — Трудящий не повинен неодмінно на багача працювати. Може працювати і сам на себе.

— Гаразд, гаразд, але я хочу знати: звідки ви брали кошти на своє життя?

— Ви собі можете хотіти, але я не скажу, бо не зобов'язаний!

Я повернувся до натовпу:

— Чуєте, люди? От вам "трудящий"! От вам оборонець ваших інтересів: пролетар без батьківщини, визискуваний без визиску, робітник, який уміє лишень язиком працювати. Знаєте байку про повну і порожню бочки? Отже, перед вами така порожня бочка!

— То ви сам порожня бочка! — вереснув Крюк і посинів. — Ще не висвятився, а сповідати хоче! А що ви вмієте, крім того, щоб за батьком торбу на книші носити ?!

Я крутнувся і вхопив його за руку:

— Гей, люди! — крикнув. — У кого з вас є яка робота господарська: молотити, гній возити, чи дрова рубати?! Наймаюся на день, чи два з оцим "трудящим пролетарієм". Якщо він докаже, що зуміє працювати краще від мене, то я вам урочисто обіцяю того ж самого дня роздати увесь свій маєток до останньої нитки найбільшим людям з нашого села. Але, — звернувся я до Жоржа, що намагався видерти свою руку, — але, коли ти, "пролетарію", не зробиш бодай половини того, що я зроблю, то я накажу своїм козакам всипати тобі сто нагаїв і посадити потому на тиждень в холодну на хліб і воду. Чув?

Базарну площу залягла тиша, а сотні очей жадібно впилися в Крюка, намагаючись видерти його відповідь раніше, ніж вона втілиться в слово. А Крюк стояв посинілий (цікава властивість — не червоніти, а синіти, як бузковий цвіт!) і намарно підшукував влучних слів для рішучої відповіді. Та, видно, нічого кращого не знайшов, крім викруту:

— Яке має значення, чи я більше, чи менше від вас зроблю? Ми говоримо принципово про саму ідею, а не про те, хто більше дров нарубає, чи гною навозить...

— Маєте! — показав я на нього людям і скочив із воза.

Крюк іще спробував щось говорити, але його слова потонули у вигуках:

— Годі, годі базікати! Вже бачимо, що за трудящий з тебе!..

— Йди в Расею порядки заводити!..

— І то отаке чортзна-що людей баламутить!..

— Його добре було б до собачої буди прив'язати, щоби гавкав!

— Ні, краще до дишля причепити — буде язиком дзвонити!..

Тут і там, правда, чулися слабі й непевні голоси в обороні "трудящого", але більшість була проти нього. Велика більшість. Крюк був покладений на обидві лопатки. Він це бачив і розумів і кинув мені повний звірячої ненависти погляд. Ох, скільки ж цей погляд обіцявав!..

Та я витримав його з іронією й великодушністю переможця. Засміявся і пішов до саней.

Мій візник, нокаючи на коні, покручував головою і усміхався. Врешті не витерпів і обернувся до мене.

— А ви його, паничу, ловко піймали! — сказав.

— Ти, хіба, чув?

— Та вже ж, що чув. Я близько з батогом у руках стояв... А, знаєте, хто він такий?

— Ні. А ти знаєш?

— Знаю. Себто, я не знаю, та мені ось тілечки один парубок із Пещерного казав. Батько цього "пролетарія" вексель підробив, і його заслали. А маму взяв до себе один пан за ключницю. З Курська вони приїхали до Єлисавету. А в того пана була донька молода. От цей самий "пролетар" і збаламутив доньку. Він знав, що батько по волі не віддасть, то ж підмовив її тікати. Але пан якось довідався, доньку до Петербургу вислав, а цього "трудящого" наказав батогоми випрати і поганою мітлою з двору вигнати разом із мамою. Тому він такий лютий на панів.

Це було в грудні 1917 року, якраз у часи веремії зі скликанням Першого Всеукраїнського З'їзду Рад[21]. Вибух більшовицького повстання, а за ним — бої проти банд Муравйова та Овсеєнка-Антонова надовго відірвали мене від рідного села. Побіч мене Сергій і Святослав, та ще приятелі й знайомі в рядах Вільного Козацтва відбивали Арсенал. Сергія при тому поважно поранено, а Святослав, рятуючи людей із палаючого будинку, сильно попівся. На наказ команди мене приділено до охорони транспорту ранених, і я виїхав із Києва раніше, ніж він упав у руки більшовиків.

Святослава й Сергія я відправив додому, а сам, приєднавшись до лав Січювих Стрільців, повернувся здобувати Київ від червоних. Не було часу думати про родину. Коли ж столиця була вже в наших руках, виникли нові проблеми, нова тривога. І без того непевна ситуація ускладнювалася через безоглядну поведінку Німців. Проти України діяло все: Німці, чорносотенні московські організації, більшовицька наволоч і свої ж таки єдинокровні соціалістичні шашлі. Я й ті, які думали і почували так, як я, були глибоко затривожені й зажурені майбутнім. І лишень, коли проголошено Гетьманщину, у нас зродилася міцна надія на покращання. Хто знав Гетьмана[22] — вірив йому.

Десь уже в другій половині травня передано мені з дому листа, писаного Пшеничкою. Вона писала:

"Дорогий Несю!

Ми одержали твого листа і тішимося, що ти живий і здоровий. Ми також,

хвалити Бога, поскаржитися не можемо. Щоправда, було в нас багато журби з Сергієм, але він тепер одужує і збирається незабаром їхати додому.

Маю для тебе новину: запрошую на мої заручини зі Святославом. Гадаю, не здивуєшся дуже, бо мені здається, що ви всі того сподівалися, лиш я одна ніколи про це не думала. Та коли Семен оповів, який відважний Святослав, як героїчно кидався у вогонь, то я відразу зрозуміла, що люблю його. Взяла й негайно поїхала до Чепів. Побачивши ж Святослава в ліжку, такого худого й змученого, й уявивши собі, що він міг згоріти живцем, так злякалася, що мало не вміла. І тоді сказала йому, що приїхала його сватати, що вийду за нього заміж, якщо він того бажає. Уяви собі, що Святослав відразу ж погодився, навіть сказав, що це — таке щастя, про яке він навіть мріяти не смів, а при тому дуже дивувався і питав, чи я говорю поважно. Ірина Модестівна і Микола Павлович також дали свою згоду і відразу ж почали кликати мене донькою і невісткою. Тільки вдома, коли я повернулася і розказала все, з мене всі дуже сміялися. Особливо тато і Сергій. Мама спочатку сердилася і соромила мене, але потім також почала сміятися разом з усіма. І все скінчилося добре.

Та тобі напевне тепер не до моїх заручин. Отже, ти близько при Гетьмані? Страшно тобі завидую! Невже ми справді будемо знову мати свою державу з Гетьманом на чолі? Це — таке щастя, що навіть вірити не хочеться (зовсім так само Святослав мені при сватанні сказав)! У моїй уяві Україна й гетьманство — це найвища гармонія, це щось нерозлучне. Я при першій же нагоді поїду до Києва, щоби побачити власними очима Його Милість Гетьмана України. Він напевне не носить шапки з павиними перами, ані булави. Яка шкода! У гетьманській одежі XVII віку виглядав би чудово!

Але я пишу наївно, як інститутка. Не смійся з мене — я надто щаслива, щоби бути розумною. Соромно лишень мені, що відбуваються такі важливі події, а я не можу прийняти в них ніякої чинної участі. Така з мене нездара, що нічого нічогісінько не знає і не вміє, крім свого фортепіяну й нот. Бідний таточко хоче мене чогось практичного навчити і засадив за книги (тебе ж нема, то нікому ту "бухгалтерію" вести). Записую мішки й пуди гречки, ячменю, вівса й пшениці, рахую дні робітникам і т. п. Стараюся робити якнайкраще, але все виходить щось таке, з чого таточко потім сміється. А мені дуже прикро".

Далі йшли родинні справи, сільські новини і прохання — якнайчастіше писати.

Читаючи листа, я сміявся і в думках десятки разів цілував сестру. Люба, мила Пшеничка! Це було так природно для її безпосередньої вдачі: поїхати до Святослава і з дитячою щирістю в очах отак просто сказати: "Святославе, я вас люблю і навіть вийду за вас заміж, якщо ви цього хочете". Ще й сумнівалася, чи він погодиться! А Святослав сох за нею, відколи вийшов з дитячих років. І батьки його цілком прозоро натякали нашим батькам, що "хотіли б мати пшеничку у своїм городі". Що ж до мене, то лишень одного Святослава я вважав гідним моєї сестри і йому одному віддав би Пшеничку без заздрости й жалю. Тому радів щиро, що все так добре склалося.

А щось по тижневі по тому передано мені, що Пшеничка таки справді в Києві, зупинилася в нашої тітки Марусі на Деміївці, де чекає на мене.

Звичайно, не минуло й години, як я вже був біля тітчиного дому. Не стукав у парадні двері, бо знав, що в цей час родина певне п'є чай на веранді. І не помилився. Але, уявіть собі моє здивування, коли я, обійшовши дім, побачив на веранді повно гостей, а біля Пшенички, що стояла до мене спиною... — Крюка!..

На цей раз привернуло мою увагу, що він мав щось семітське в крові. Це виразно виступало в його темних пукатих очах та в зарисі червоних пристрасних уст. І я, хоч не чув слів, та по виразі його обличчя, грі очей і солодкій усмішці гарячих уст зрозумів, що він залицяється.

Від обурення у мене всередині все перевернулося. Я ледве опанував себе, щоб не вхопити цього поганця за карк і не скинути його сторч головою з веранди. Мені видалося блюзнірством, що він смів говорити до нашої Пшенички, ба, навіть усміхатися до неї!

Не тямлячись від гніву, я вибіг на веранду й безпардонно постукав у плече Жоржа стеком. Коли ж він оглянувся, тим самим стеком вказав йому на сходи, не говорячи ні слова. Крюк почав синіти, цілком так, як при першій зустрічі на базарі, але гнучкий стек у моїх руках напевно промовляв досить красномовно, і "трудящий" вирішив не ставити опору. Знову кинув мені повний ненависти погляд, скорчив пику у високомірну гримасу, гордо підніс голову, та все ж досить швидко збіг з веранди.

Потім, коли я, перепросивши тітоньку Марусю й гостей, пояснив мотиви свого вчинку, тітонька жажнулася:

— То я більшовика тримала під своїм дахом?! Подумайте лишень! А мені його представлено як студента юридичного факультету й сина лікаря! Кому ж у голову прийде документів питати?!

— Тепер ніякі документи нічого не варті, — сказав я. — Ще до деякої міри можна людину пізнати по тому, чи говорить вона по-українськи. Коли не говорить — гнати в шию!

— І я його вижену, вижену! — завзялася тітка.

Однак, виганяти Крюка не довелося. Він по цьому випадку щез, навіть не забравши своїх речей.

У жовтні ми відсвяткували заручини Пшенички і Святослава. З'їхалася до рідного дому вся сім'я, і цей день у моїй пам'яті залишився останньою світлою віхою молодости. А з листопаду почалося...

Не хочу навіть згадувати подій, якими скінчився 1918-ий і почався 1919-ий рік. Я пережив цей перелом як найгіршу хворобу, покинув столицю ще в грудні й вернувся додому. Було мені тим прикріше, що нас четверо братів поділилося на дві ворожі партії: Антін і Сергій приймали активну участь в протигетьманському повстанні й після перевороту залишилися в Києві; а я й Андрій були в рядах сердюків. Андрій забрав родину і виїхав з гетьманом, я постановив відійти від політичного життя, а Святослав сказав, що ще побуде в Києві "у ролі пасивного обсерватора".

Вернувшись додому, я просив — нічого мене не питати. Замикався у своїй кімнаті й виходив лишень до столу. Мабуть вигляд у мене був дуже понурий, бо при їді рідко хто обзивався словом, і взагалі в хаті запанувала напружена й трагічна тиша. Вона була тим дивнішою, що фортепіан мовчав також.

На початку лютого повернувся Святослав. Наше село лежало на дорозі від станції до його села, і він заїхав до нас. Не скидаючи кожуха, присівся на краєчок стільця і спитав:

— Знаєте останню новину?

Був пожовклий, мав почервонілі очі й усміхався сардонічною усмішкою.

Ми всі стояли довкола й похмуро мовчали.

— Маємо нову федерацію, — не дочекавшись відповіді, повідомив він. — На цей раз — федерація з більшовицькою Росією. Наш "землячок" Раковський проголосив в імені всього українського народу... Га, як вам це подобається?..

І знову, не дочекавшись відповіді, зірвався зі стільця.

— Вибачте, їду додому. Як тут? Дуже неспокійно? Треба людей під зброєю тримати. Будьте, поки що, здорові!..

Поцілував руки в матері й Пшенички, обернувся до мене й kleпнув по плечі:

— Носа догори, Несторе! Може після цього наші люди мудріші стануть. В кожному випадку ми маємо роботи вище голови! — і він черкнув пальцем лінію над своєю головою. — Я увечері приїду. Будь здоровий!..

Але ні ввечері, ні другого, ні третього, ні десятого дня я не хотів ані говорити, ані навіть слухати про справи політичні. Святослав сердився й обкладав мене усякими діткливими[23] епітетами, але я не піддавався.

— Ти знаєш добре, що я також вважаю цей переворот злочином, який лягає страшним гріхом на цілий нарід. Але й за гетьманщини не все було ідеально. Одні винні і другі винні, одні мають слухність і другі мають слухність, — це був головний аргумент Святослава.

У відповідь я завжди пригадував дядька з базарного мітингу, який казав: "Говорите ви — ваша правда, говорить хто інший — його правда".

— Бо так і є, Несторе! Проблема настільки важка, а обставини такі заплутані, що тут важко бути абсолютно безпомільним!

— А я тобі, Святославе, скажу те саме, що вже казав сто разів: я не прикладу руки до справи, яку не вважаю за чисту і певну.

— Коли так стануть усі дивитися, то гору візьмуть більшовики.

— Якщо дивитися на речі твоїми очима, чи очима того дядька на базарі, то й більшовики мають слухність. Облишмо це! Берімся ліпше до практичних речей: оборони повіту.

Практично беручи, хоч ми розходилися зі Святославом у поглядах, але від того нічого не мінялося: ні я, ні він не могли взятися до чогось більшого. Більшовики зайняли Київ і сунулися вздовж залізниці на захід. У нас, в запіллі, було безвладдя. Деякі села падали здобиччю грабунку й бандитизму, деякі самі перетворювалися в

осідки горлорізів, деякі, навпаки, вміли боронитися й забезпечити лад і порядок всередині. Наше село належало до тих останніх і вже не раз успішно ставило чоло всякого роду напасникам. Але, звичайно, само не встояло б проти великого відділу війська. Ані наше, ані якесь інше. Отже, треба було подумати про оборону, що діяла б в інтересах цілого повіту. Бо щораз то ставало небезпечніше, і Вільне Козацтво, роззброєне за гетьманщини, тепер було потрібне більше, ніж коли. Та, на щастя, сили були, зброя була в кожній хаті, зацікавлення також було — лишалося тільки все це використати. Знайшлися також люди, тямущі у військових справах, "і ми незабаром перетворили майже цілий повіт у редуту, на якій розбивали носи денікінці, більшовики, анархісти і звичайні грабіжники. Постійні стежи й телефонічні зв'язки своєчасно давали знати про небезпеку, а штаб, розташований у найдогіднішому місці, відразу давав накази й керував операцією.

Отже, ми жили окремою республікою, і на нас завзялася більшовицька влада. Інколи нам потрапляла до рук якась проклямація, або часопис, в яких рідко коли бракувало згадки і погроз у наш бік. І не можна сказати, щоб ми не розуміли всієї небезпеки свого становища. Надія могла бути лишень на перемогу національних сил. Але надія марніла. Ми знали, що більшовики вже посунулися аж до Проскурова, що Григоріїв[24] зрадив не лишень Гетьмана, але й Директорію, перекинувшись на бік червоних. Знали, що Директорія намарно шукала підтримки в Антанти, що війська Антанти врешті покинули Одесу, виперті червоними, і що в Києві шаліє терор "черезвичайки".

Мати потиху плакала, молилася ночами і все поглядала на дорогу, що йшла від станції. Батько раптом постарівся, згорбився і свою журбу топив у подвійній господарській ревності. А Пшеничка стала зовсім непомітною. Шукала самотності і, забившись у якийсь укритий кутик, могла сидіти годинами, глибоко задумана й сумна. Кілька разів я знаходив її і питався, про що вона думає? І тоді вона дивилася на мене, жалібно й винувано всміхаючись.

— Ах, Несю, — казала, намагаючись стримати сльози, — я така тупоумна, що нічого-нічого-нічого не розумію!..

Викликала жаль і співчуття. Я цілував її ніжне чоло і заспокоював:

— Не журися, моя золота Псенися Псеничка, і не бери на себе несправедливого обвинувачення. Тепер справді лишень дурень може сказати, що він багато розуміє, але з розумних людей ніхто не відважиться такого сказати.

Сестра хитала гладенько зачесаною голівкою:

— Не потішив ти мене цим, Несю, ані трохи. Бо, коли б лишень дурні не розуміли, не було б лиха. Але коли наче й розумні й відповідальні люди починають робити щось таке недоладне, незрозуміле, а навіть попросту злочинне, то стає страшно.

— Справді. І це вже таке прокляття, яке не вперше повторюється в історії. Та твоя журба безсила щось змінити, чи примусити когось помудрити.

— Ти якось так дивно потішаєш, Несю, що мені ще сумніше стає.

— Бо ти надармо собі голову клопочеш, сестричко. Твоїм призначенням є якраз

вносити радість і розганяти хмари, а не посилювати смуток в родині. Залиши державні справи політикам.

Пшеничка враз почервоніла і прикусила губку.

— Дякую... — сказала ображено.

Мені стало соромно, і я поспішив оправдатися:

— Вибач, моя золота Псенися Псеничка, я не хотів тебе образити, а ти мене не вповні зрозуміла. Пригадай собі, що й найбільшим нашим керманичам держави не вдавалося виграти війни з черню, яка у вирішальні моменти все спихала долю країни на бездоріжжя. Богдан Хмельницький міг з допомогою черні перемогти таку потугу, як Польща, але проти черні йому б і Польща не допомогла. Мав покійний щастя, що скоро помер. Хто його до Переяслава довів, як не чернь? Хто пляни гетьмана Виговського нанівець звів? Хто проти гетьмана Мазепи рив? На кого Москва вже майже два століття спирається у своєму пануванні на наших землях?

— Чекай, — перебила мене сестра. — І що з того?

— Що з того? З того висновок: коли такі непересічні мужі й політики, як гетьман Хмельницький, Виговський і Мазепа не могли нічого вдіяти, хоч мали владу й зброю, то ти, моя золота Псенися Псеничка, й поготів нічого не зробиш смутком і сльозами. Залиши ці клопоти іншим.

Сестра довго мовчала, а потім подивилася з лагідним докором в очах на мене.

— Даруй, братику, але в тебе — що не слово — то все гірше. У доброго господаря навіть заіржавілий цвях не змарнується. І я би не хотіла бути нічим іншим — лишень отаким іржавим цвяшком...

Я хотів на це відповісти, що якраз доброго господаря в нас бракує, але не сказав нічого. Це справді було б ще гіршою потіхою, ніж усе попереднє.

Жаль мені було дуже Пшенички. Я знав, що вона зі своєю вразливою вдачею мусить особливо боляче відчувати трагічний біг подій нашої історії. Та був безсилий щось зробити.

— І музику закинула... — змінив я тему розмови.

— Ах, музику!.. — сумно усміхнулася Пшеничка. — Вона перестала мені коритися останнім часом...

Та все ж бували дні, коли Пшеничка грала. Накидалася на інструмент з якоюсь розпукою і видобувала з нього таку силу, що від неї в хаті ставало тісно й душно. Я звичайно ніколи не міг всидіти на місці, коли чув гру сестри. Мене тягнуло кудись на простір: у поле, на ріку, під небо ! У мене зроджувалося бажання зчепитися в безжальній боротьбі з вітром, бурею, блискавкою — зі самою смертю!

Одного разу, — це вже було літом, — коли музика вигнала мене з хати, я довго ходив лугом, збуджений і злий. Довкола було тихо й спокійно, а мені якраз забажалося, щоб не було ні тиші, ні спокою. І, напевне, коли б у цей час наш штаб ударив тривогу, я б дуже зрадів і кинувся б першим у бій з особливою насолодою. Неспокій зріс настільки, що переміг мене, і я вирішив піти осідлати коня і скочити до штабу. Бо, думав собі, ану ж якраз...

Обійшов садибу з тилу і раптом у садку наткнувся на Святослава. Він стояв, спершись на стовбур яблуні, і гриз якесь стебло.

— Ти що робиш? — спитав його. — Чому не йдеш до хати?

— А ти? — спитав він.

— Я ходив на сіно дивитися.

— Не бреш, Несторе! — роздратовано сказав Святослав. — Тобі зараз так до сіна, як і мені.

— Чому так думаєш?

— Та тому, що я вже давненько тут стою і слідкую за тобою...

— Гаразд, гаразд, — погодився я. — Ходімо до хати, бо ця музика мені зовсім не подобається. Боюся за Пшеничку.

— Вона відчуває те саме, що ти і я, але не може висловити того словами.

— А саме?

— А ти, тобто, не догадуєшся? Коней треба сідлати — от що!

Обмінюючись словами, ми прискішували крок, а потім побігли бігом, перелякані звуками, що вилітали крізь відкриті вікна й двері сальону. Фортепіян ревів і стогнав, наче в нутрі його важко обертався ранений звір, а далі посипалися божевільні какофонічні удари.

Одночасно з нами, лишень через внутрішні двері, до сальону влетіли батьки, покоївка і льокай, а Пшеничка, опанована якоюсь дикою силою, в розпуці була по клявішах кулаками. Коли ж ми, прискочивши до неї, вхопили її за руки, раптом вдарилася об клявіатуру чолом і безсило розридалася.

Ми досить натрудилися, вживаючи всіх домашніх заходів, поки минула істерика. Але й опісля, вже наче спокійна, Пшеничка нервово здригалася і сиділа сумна, зі суворо насупленими бровами.

Ніхто не відважувався її щось питати, але вона заговорила сама:

— Вам не здається, що на право називатися людиною треба би було завести іспити?

— Що ти вигадуєш?! — озвалася мати.

— Ні, матусю, не вигадую. Вірніше, на право називатися "Чоловіком" із великої літери. Адже знаєте, що "всі люди, але не всі чоловіки"...

— Чим же ми не люди? — далі не годилася мати. — Бога шануємо, ближньому помагаємо, не крадемо, не вбиваємо, сороміцьких речей не чинимо — це ж і є називатися "чоловіком".

— То, матусю, залежить від епохи. В теперішні часи того всього мало.

— Ба ні, дитинко, — вмішався в розмову батько. — Того завжди вистачає. Тільки лихо походить від того, що людям і цього видається забагато. Які прості й легкі заповіді Божі, але звірям у подібні людській важко їх дотримати...

Пшеничка зідхнула. Видно, слова батька її не переконали.

Пізніше ми втрюх, — Пшеничка, Святослав і я, — пішли трохи походити. І Пшеничка, що далі була задумана, сказала:

— Життя людини може бути дрібне й нецікаве, але, коли воно скінчиться сильним,

повнозвучним акордом, — знайде повне оправдання...

— Знаєш, Пшеничко, ти таких речей у присутності нареченого не говори, — почав я жартом. — Де ж це чувано — перед вінцем про смерть думати?!

Сестра невдоволено й ображено скривилася:

— Чи тобі, Несю, так справді весело, що ти на жарти пориваєшся?

— Вибач, сестричко, але такої філософії поважно приймати не можна, — відповів я, вже трохи подратований. — Що ти розумієш під тим "акордом": самогубство, чи якусь особливу геройську смерть? Нісенітниця!

— Ах, Боже! — зойкнула Пшеничка, притиснувши долоні до обличчя. — Навіть ви — обидва мені найближчі — не розумієте мене...

Та ми зрозуміли її бодай настільки, що нам стало соромно за себе. Й у висліді — через два дні, ми, фігурально висловлюючись "осідлали коней", себто, неголені й перебрані в селянську одержу, махали шукати чогось такого, що заспокоїло би докори совісти. Пшеничка, виряджаючи нас у дорогу, виглядала, наче осіннє сонечко: була лагідно-тепла й сумна водночас.

Після того не минуло місяця, а ми вже в рядах Української Галицької Армії здобували Київ від більшовиків та чубилися з денікінцями за право на нашу столицю. Не було часу копирсатися в сумнівах і недавніх розчаруваннях. Життя знову набрало змісту і смаку. Але це не тривало довго.

В Києві мене чекала страшна вістка: мою тітку й обидвох братів зараз таки по приході більшовиків арештувало ЧеКа, і по них пропав слід. Сусіди мені повіли, що тітку особисто заарештував Крюк і потім зайняв її хату. Хвалився сусідам, що "пустив кров" моїм обидвом братам, а тітку власноручно "шльопнув". Що ж до мене, то присягався вимотати мені кишки живцем, а з черепа зробити сплювачку.

Я був приголомшений і зламаний. Мене по п'ятах переслідувала тітчина тінь і заїдала думка, що це я накликав смерть на голову ні в чому неповинної жінки. І чомусь особливо трагічною видавалася смерть братів, які, хтозна, чи своєю участю в протигетьманському перевороті не підписали самі собі смертного вироку.

Страшного вироку — у підвалах "черезвичайки"! Часописи з неблаганною точністю подавали всі жахи, викриті в приміщеннях ЧеКа на Липках, а люди, що ходили дивитися, оповідали несамовиті речі. Коли ж на додаток до того всього наша команда підписала ганебну угоду з Денікіном, київське повітря стало для мене нестерпним.

— Чи ти й тепер вважаєш, що безпомільним важко бути, і викуєш у всьому важкі обставини? — ущипливо спитав я Святослава.

— Більше, ніж коли, Несторе!

— В такому випадку, бажаю тобі щастя з новими союзниками, бо я їду додому.

— І я також їду. Але не тому, що тікаю з поля бою, а тому, що хочу свої сили приложити в кращому місці.

І правда, що ми не засиділися довго вдома, чекаючи на нагоду. Прибули додому в листопаді, а вже в січні нас підхопила за собою течія Першого Зимового походу.

На проводи приїхали Чепи-Ходоровські всі разом. Пам'ятаю добре цей соняшний зимовий день. Ми всі сиділи у вітальні, поділившись на гуртки: мама й Ірина Модестівна поплакували, я й тато слухали оповідань Миколи Павловича, який був учасником російсько-японської війни, а Пшеничка зі Святославом, сховані за великим фікусом, про щось ізтиха сперечалися.

І раптом Пшеничка, тягнучи майже силоміць за руку Святослава, підійшла до тата і стала на коліна. За нею з видимим ваганням став і Святослв.

— Тату, — попросив, — звінчайте нас зараз.

Всі страшенно здивувалися: Як?! Вінчатися в час жалоби?! В день походу, не знаючи, чи після вінчання доведеться зустрінутися?!

— Саме тому, саме тому! — вперто просила Пшеничка. — І Святослав також не хоче, але я хочу, я прошу. Я так мало коли чогось прошу!.. Жалоба може затягнутися й на цілі десятиліття, хтось із нас, або й ми всі можемо загинути. То ж, коли ми зараз усі разом, — звінчайте нас!

По недовгій надумі я приєднався до прохання сестри, і справа була вирішена.

Тихе й сумне було це вінчання. Без дружок, без співів, без музик і танців. Скоріше нагадувало похорон, бо і мами і всі жінки, що прийшли до церкви, плакали навзагод. Лише одна Пшеничка, урочиста, гарна й наче аж прозора у білій сукні під білим серпанком, світила, як звичайно, своєю ласкавого, лагідно-сумною усмішкою.

По вінчанню ми ледве веліли випити меду, який тато тримав ще від першого року по своєму одруженні, й почали прощатися. Нас проводжало ціле село, а Святослав так і сів на коня, не скидаючи своєї воскової бутоньєрки, причепленої до грудей.

Ми недовго були разом. В Єлисаветі Святослава приділено до частини, що пішла на Кременчук, а я зі своєю звернув спочатку на південний схід, а потім повернув на захід. У Балті мене поранено в ногу, а, раненого, вчепився тиф. І похід уже скінчився, а я ще відлежувався в убогій хаті самотнього муляра на ім'я Митрофан. Він не лишень переховав мене, не лишень доглядав мене хворого, але потім розстарався мені довідку на ім'я демобілізованого з армії Котовського червоноармійця Северина Рибника. І це все — безінтересовно, задаром, по заповідям Божим! Радив мені також Митрофан узяти напрям на кордон, або якесь більше місто, де легше окритися й затерти за собою сліди. Та я натомість вирішив добиватися додому і пішов з Балти на північ.

Другого дня під вечір я був у Бершаді. Там жила родина мого товариша по семінарії — Гната Савенка, і я колись там двічі гостював. Це знайомство тепер дуже придалося, тим більше, що Савенки належали до людей, хоч і простих, зате чесних і шляхетних серцем.

Вже смеркло, коли я увійшов у подвір'я, вчинивши великий переполох серед численної собачні. На цей лемент вийшов батько Гната — Григорій Савенко, але мене не впізнав. І навіть по тому, як я назвав себе, ще приглядався з видимим недовір'ям. Упізнавши ж, зрадів дуже.

— Господи, та це ж і справді Нестор! — мовив голосно, міцно стискаючи мою руку. — Хто ж би думав, хто б гадав!.. Але ж ви і потрапили — в самий раз!

— А що? — спитав я.

— А заходьте — побачите...

Зацікавлений, я переступив поріг темних сіней і, тримаючись за рукав господаря, пішов за ним у ліву половину хати — до світлиці. І яке ж було моє здивування, яка радість, коли у світлиці за столом я побачив... Пшеничку й Святослава!

— А це як?! А це що за чудесний збіг обставин?! — вигукнув я.

Вони також ледве мене пізнали, й лишень після мого вигуку кинулися вітатися. Ми обіймалися, сміялися й плакали з радощів, і Савенкові треба було аж кілька разів повторити ті самі слова, поки я зрозумів, що мені належить спочатку помитися і взяти чисту сорочку.

Савенки були собі звичайними селянами, навіть і не дуже багатими. Мали вони просту глиняну хату під соломиною стріхою, щоправда, чисту й простору, але подібну до переважної кількості усіх сільських хат. Родина тепер складалася з чотирьох осіб: батька, матері, та наймолодших двох дітей — шістнадцятирічного Митька та чотирнадцятирічної Гані.

По вечері нас троє вийшли в садок і полягали на розстеленій ряднині. Ганя поставила нам велику миску з кобильогами^[25], яким ми віддавали стільки ж уваги, скільки й нескінченій при вечері розмові.

Отже, "чудесний збіг обставин" вияснився досить прозаїчно: батьки Святослава разом зі старшою донькою, зятем та внуками виїхали до Галичини і звідти вмудрилися передати листа, благаючи сина й невістку тікати з небезпечного терену. Вони хотіли забрати зі собою Пшеничку ще при виїзді, але вона лишилася при батьках очікувати Святослава. Коли ж Святослав вернувся, на виїзді почали настоювати мої батьки. Себто, батько їхати нікуди не думав, але настоював на тому, щоб їхали молоді.

— Я — пастир, — казав він. — Я не можу покинути стада, за яке відповідаю перед Богом. З ними мені жити — з ними й умирати. Але вам залишатися тут — це все одно, що самогубство.

Молоді спочатку впиралися, але після того, як на село наїхав загін ЧеКа, що його з великим трудом відбили оборонні сили повіту, побачили весь розмір небезпеки і скорилися батьковому наказові. Властиво, Святослав не був з тих, які перед небезпекою тікають, але тепер мав на відповідальності молоду дружину й мусів про неї подбати. Мама, звичайно, залишилася з батьком.

— Ах! — пригадав мій шуряк. — Ти знаєш, хто тепер начальником повітового ЧеКа? Жорж Крюк!

— Так, — підхопила Пшеничка, — і це він пообіцяв, що "скрутить голову контрреволюційній гідрі", а ми злякалися і почали тікати...

— Пшеничко, — сказав Святослав, — я не злякався, але загрози не можна легковажити.

— Ах, подумаєш! — сердилася сестра. — Ти не злякався, а я ще менше — і все ж тікаємо...

— Він погрожував, що помститься на ній... — наче по допомогу, звернувся до мене

Святослав, показуючи на Пшеничку.

Я підскочив.

— Нема над чим сперечатися! — увірвав розмову, пригадуючи собі братів і тітоньку Марусю. — Дуже добре зробили, що виїхали. Особливо добре для тебе, сестричко... Але чому ви взяли напрям на Бершадь?

— Ми не вибирали напряму, а вибирали стежки, якими ще ходить безвладдя, — пояснив Святослав. — Твій батько пригадав про Савенків і порадив нам іти на Бершадь, а з Бершаді — на Вапнярку і на Ямпіль.

Ми тихенько гуторили і слухали жаб, що перегукувалися у ставку.

— Микитишина верша, Микитишина верша, Микитишина верша!.. — верещала одна.

— Пов-на ра-ків, пов-на ра-ків... — глибоко горляним голосом спроквола відповідала друга.

— Купи мені черевики-ки-ки-ки, купи мені чере-вики-ки-ки-ки, купи мені черевики-ки-ки-ки... — гостро наказувала чоловікові, що йшов на ярмарок, третя.

— На корках, на корках!... — сонно підказувала сусідка.

Пшеничка тулилася до Святослава, і її темна сукня зливалася з темінню саду. Я бачив невиразно зариси її ніжного личка поруч ясноволосої голови Святослава і намагався розпалити в собі радість за них обидвох: адже неласкава доля змилосердилася бодай над ними, звівши знову до купи вірні кохаючі серця.

— Так, так, — відповів я вголос на свої власні думки, — тікайте й рятуйтеся бодай ви обидвоє, бо по всьому видно, що година волі нам ще не так скоро виб'є...

— А ти? — спитала Пшеничка.

— Я також піду вашими слідами, якщо не буде іншого виходу. Попробую також і батьків переконати.

Пшеничка зідхнула. Не сказала навіть, що мій намір є добрий. Так неначе не була вдоволена.

На другий день Савенко вислав Митька на розвідки до Вапнярки, а ми, чекаючи вислідів, перебули цілий день разом. І при соняшному світлі я зауважив на обличчі Пшенички вираз, якого не помітив при слабенькій лямпі й сутінках попереднього вечора. Стороння людина напевне нічого б не догадалася, але я занадто добре знав сестру і занадто любив її, щоб не пізнати в самій глибині її щирих синіх очей того самого виразу, який вона звичайно приносила з церкви у Страсні Четверги. Пшеничка кудись дивилася, щось бачила і чимсь тривожилася — але що це було — я не знав.

Після обіду ми вийшли походити поза містечком. Властиво, поза селом, що обіймало містечко з кількох сторін. І можна ж отак споганити твір Господень, як споганювало це містечко! Така мальовнича місцевість довкола, так добре достосоване до неї село — з широкими вулицями, з просторими дворами й рясними садками, тихе, спокійне, замріяне... Але містечко... Наче струп на здоровому тілі — брудне, смердяче, з кривими, горбатими запічками замість вулиць, з поверховими хатами, наліпленими одна на другу, з численними смітниками, на яких блукаються кози й собаки, — одним

словом, — погань!

Ми пішли, пішли білими сухими пісками, вийшли за село, а потім вилізли на горб і вже з нього побачили плесо широкого озера, окритого за стіною густих очеретів. Втоптана стежка вказала нам вхід до сухого беріжка, що урвисто скакав у глибоку воду. Очерети в тому місці розступилися, до берега припірала широка кладка, на якій пралося білизну, а поруч до вбитого кілка був прив'язаний човен.

Пшеничка збігла стежкою, скочила в човен і похилилася над водою.

— У-у! — сказала. — Я чомусь думала, що тут піщане дно, а воно — повно жабуриння. І риба! Дивіться, скільки тут риби!..

Ми посідали на березі й замилювалися Пшеничкою. Була в легенькій сукні бузкового кольору в срібні розводи і з косою, по дівочькі спущеною на плечі. Скаржилася, що в гаряч не може носити закладеного волосся і тоді, як ми вийшли на безлюддя, попросила в чоловіка:

— Святуню, можна мені косу спустити? Тут ніхто не бачить.

— Та що це ти?! — пожартував Святослав, власноручно витягаючи їй шпильки з волосся. — Де ж видано, жено мужня, по шлюбі з косою ходити?! Горе бідному — оженитися з такою, що звичаїв не шанує!

І тепер Пшеничка сиділа в човні, схилившись над водою, а кінчик її каштанової коси купався в хвилях озера. Загоріла, аж бронзова, зграбна й легенька, нагадувала німфу й викликала собою замилювання.

— Ех, ти, татю! — мовив я зі щирою завистю до Святослава. — Забрав у нас те, що найкраще було...

Святослав, не відриваючи очей від Пшенички, сумовито усміхнувся.

— Знаєш, — відповів, — я маю таке враження, що вона й мені повністю не належить. Має свою "Святая Святих", до якої нікому нема доступу...

У ту хвилину я зайвий раз переконався, що Святослав був гідним моєї сестри.

— Отже, і ти помічаєш? — спитав я.

— Звичайно. Чи ти, може, думаєш, що я розумію її менше від тебе?

— Тепер уже не думаю. Але, знаєш причину?

Святослав зідхнув і заперечливо похитав головою.

— Смутить вона мене, — поскаржився. — Не тому, що би я ображався, чи не довіряв — ні. Але бачу, що її щось гнітить, щось переслідує, і мене це мучить стократно більше. Хотів би їй допомогти, хотів би взяти той тягар на себе, але вона нічого не каже. Несторе, — прихилився до мого вуха й зашепотів з пристрасною мукою: — Я її так шалено люблю, що сам боюся, бо мені видається це гріхом!..

Пшеничка не могла чути цієї розмови. Але чомусь раптом підвелася, вискочила з човна на берег, підбігла до нас і стала на коліна біля Святослава. Обняла його шпарко й поцілувала в уста міцно й гаряче.

— Коли б я знала сама, я б тобі неодмінно сказала! — запевнила. — Тобі і Несеві. Від вас у мене нема ніяких таємниць...

Ми були страшно здивовані, але не сказали Пшеничці ні слова, вірячи, що вона

справді сама не знає причини своєї тривоги.

Від озера ми пішли в поле. Починалися жнива, але була неділя, й поля стояли порожні. На всі лади видзвонювали коники, співаючи хвалу гарячому сонцеві, що топилося в безхмарному небі, й сумовито шелестіло дрібне колосся, скривджене цього літа великими посухами. Теплий вітер, пробігаючи ланами, згортав з них цілі пригоршні запахів дозрілого збіжжя, волошок і білоквітучої берізки, що нагадувала гіркі мігдали. Тепла польова дорога, облямована обабіч срібlisto-сірим від природи і від осілих порохів полином та румянком, вилася серед надзвичайно привітної місцевости. Тут відчувалося вже подихи степу, але горби, балки та старезні дуби, мальовничо розкидані тут і там, робили краєвид веселішим і різноманітнішим.

Пшеничка йшла попереду, не приймаючи участі в розмові, ані, здавалось, не помічаючи краси дня і природи. І я (а напевне й Святослав) відчув ще раз, що вона знову пройнята тією тривогою, якої й сама не могла розгадати.

Ми обидва стежили за нею очима й говорили про щось неважне, як то звичайно буває, коли розмова ведеться для маскування настирливої думки. І саме порівнялися з густим терновиком, що розрісся під захистом величезного дуба, як Пшеничка нараз стала, як укопана. Постояла кілька секунд і, круто обернувшись, зблідла, і з невимовним жахом в очах полетіла нам назустріч. З розгону кинулася Святославові на груди, судорожно вчепилася за його шию і, трясучись, немов у лихоманці, почала тулити голову до його грудей. Шукала захисту і, здавалось, коли б лишень можна було, вдерлась би йому в саме серце і там сховалась би.

— Що з тобою, серденько?! — зляканий ще більше від неї, спитав Святослав. — Що сталося?! Чому ти злякалася?!

Але Пшеничка не відповідала нічого. Вирвалася від Святослава й кинулася до мене, від мене знову до Святослава і знову до мене. Дрижала, дихала важко і взагалі була близька до зімління.

Перелякані й розгублені, ми старалися видобути від неї якусь відповідь, але марно.

— Біжи, клич когось на поміч! — врешті крикнув Святослав, і цим змусив Пшеничку обізнатися.

— Ні! — простогнала вона й підняла руку. — Ні! Не треба!

— То скажи, що з тобою, бо я здурію! — вхопив її на руки Святослав і сів край дороги. — Ти хвора?

— Ні, — покрутила головою Пшеничка, не розплющуючи очей. — Сиди так. Так добре...

На чолі у неї почали виступати краплі поту, але видно було, що напад минає.

Пройшло, може, ще з десять хвилин, і Пшеничка заспокоїлася. Відкрила очі й подивилась на нас, винувато усміхаючись. Та наші пильно-запитливі погляди відразу ж примусили її зніяковіти. Річ ясна, що ми чекали вияснення, хоч з делікатности нічого не питали вголос. І це Пшеничку клопотало. Вона не вміла казати неправди, не вміла кривити душею, не вміла навіть удати, що не зауважує запитань в наших поглядах. І це її дуже бентежило.

— Не дивіться так... — попросила. — Я не скажу...

Мало не заплакала. Відвернулася і знову пішла вперед спішним кроком.

На цей раз Святослав був не лише стурбованим — він був невдоволений і явно ображений. Я його розумів, і мені було прикро за сестру: адже знала, що нас гнітила ця дивна таємниця. Мусіла її зрадити! Не мала права критися!

Ми мовчки рушили за Пшеничкою у напрямі містечка. Йшли й не говорили ні слова. Мовчанка з кожним кроком ставала все важчою, і врешті Пшеничка не витримала. Знову обернулася, прибігла до Святослава і повисла йому на шиї.

— Святику, чому не віриш мені? — спитала крізь сльози. — Чому не подумаєш, що на моєму місці ти також мовчав би? Адже бувають такі дивні випадки у світі, коли людина задля добра найрідніших собі мусить мовчати! Хіба ти ніколи не чув такого?

Та через те, що Святослав не реагував ніяк на її слова, вона звернулася до мене:

— Несю, і ти також не розумієш?..

Я взяв її за руки.

— Припустімо, що я можу це зрозуміти чисто абстрактно, — відповів. — Але тоді й ти повинна зрозуміти, що така таємничість може зроджувати у нас найгірші припущення. У всякому разі, твоє вияснення не заспокоює, а, навпаки, родить ще більшу тривогу.

Вона похилила голівку й безсило спустила руки. Старалася стримати тремтіння уст, але сльози, що виступили з очей, вже блищали на її довгих віях і зраджували жаль.

Святослав не витримав.

— Перестаньте вже, — сказав і пригорнув Пшеничку до себе. — І без того маємо багато причин для плачу...

Пшеничка задрижала і заплакала по-справжньому.

— Цить, серденьтко моє, цить! — заспокоював її Святослав. — Забороняю тобі плакати! Моїм подружнім авторитетом забороняю! Строго-настроого!

Зводив усе на жарт і, підвівши її голову, почав витирати очі хустинкою.

— О, Святику, який ти добрий! — зраділа Пшеничка й пригорнулася до нього. — І я тебе так дуже, дуже люблю!..

— Справді?

— Справді, страшно люблю!

Треба було чути й бачити, як вона вміла це сказати! Одним таким запевненням вона, здавалося, могла би всмирити найгіршого ворога і найстрашнішого звіря. Не дивно, отже, що й Святослав зм'як зовсім.

— Коли справді любиш, то все гаразд. А решту скажеш колись, коли підростеш і помудрієш. Добре?

— Я би також хотів якесь гарне слово почути, — озвався я.

— Заздроснику! — вхопила вільною рукою мене за шию Пшеничка і притягнула мою голову до голови Святослава. — Чому не пошукав собі такої, яка б тобі те саме вдень і вночі повторювала? Але не заздри: люблю вас обидвох. Люблю, люблю, люблю!..

— Ой, лукава, вража жінка... — заспівав Святослав і зробив Пшеничці "баран-буц".

Ми всі старалися вдати, що забули недавню сцену, але ні я, ні напевне ніхто з нас, нічого не забув. Таємниця лишилася нерозгаданою.

Увечорі вернувся Митько. Розказував, що у Вапнярці дуже небезпечно, бо повно більшовицького війська. Та Митькові поталанило зустріти Євгена Бубна й умовитися з ним. Євген Бубон був старим контрабандистом, а тепер займався тим, що передавав листи й вісті, переводив людей через фронти, кордони й застави, використовуючи таким чином в нових обставинах досвід, набутий ще в молодих літах. Отже, цей Бубон переказував через Митька, щоби Святослав і Пшеничка вибиралися без проволоки в дорогу. В умовленому місці вони мали зустрінути жінку й робити все те, що та жінка накаже. Виходити без речей і в найпростішій одежі.

Речей вони й так не мали ніяких. Пшеничка взяла зі собою лишень золото, а Святослав — револьвера і дві гранати, Переодягнулися в селянську одягу, побрали серпи та клунки з їжею і так вирушили в непевну дорогу, супроводжувані благословенствами і побажаннями щастя від щирих і добрих Савенків.

Одночасно вирушив у дорогу і я. Відпровожував дороге мені подружжя верстов з десять і ніяк не міг зважитися попрощатися. Було це не перше розставання, але, дивна річ, ніколи мені не було так важко, як в ту ніч. Бракувало сил зупинитися і сказати: "Прощайте!".

— А, може, підеш разом з нами? — запитав Святослав, і саме тими словами примусив мене вернутися.

— Ні, — відповів я. — У мене нема причин іти звідси. Я ще можу лишитися.

Прощання було довге й болюче. Мені видавалося, що я ще недостатньо сказав, і все повертався від сестри до шваґра і від шваґра до сестри.

— Годі вже, Несю, — попросила Пшеничка. — Довші проводи — більші сльози.

— То поцілую тебе востаннє,— обняв її ще раз. — Скажи ж мені, коли ми побачимося знову, моя золота Псенися Псеничка?..

Темна ніч не дозволяла бачити багато, але мені видавалося, що сестра усміхнулася й відповіла мені довгим, глибоким поглядом, в якому розкрилася якась уроча, грізна правда. Мені стало холодно від того погляду, і я випустив Пшеничку з обіймів. Обняв ще раз Святослава і майже бігом завернув у другий бік.

На другий день я перейшов Бог[26], і тоді мені стрічні люди оповіли страшну новину: наш повіт нападено знову і на цей раз переможено. Звичайно, в таких випадках вістки все бувають перекручені й перебільшені, і тому я відразу не повірив у те, що війська ЧеКа нараховували 100.000, і що з цілого повіту не залишилося серед живих ні однієї душі. Та зате я не міг не вірити, коли названо моє село, що його мали спалити і зрівняти з землею, та прізвище моєї родини, що з нею більшовики розправилися на місці. Оповідачі мене не знали й розказували мені, наче новину, що в такому й такому селі був надзвичайний священик на прізвище Пашницький, що його сини й донька — всі за Україну, і що ці Пашницькі були сіллю в оці червоних, бо зорганізували своє військо і не дозволяли більшовикам грабувати населення...

Отже, я вже знав усе, і мені не треба було йти додому. Але я таки пішов, і лишень

Бог та я, та ще темні ночі знали, з яким серцем вертався я в рідні сторони. Не шукав доріг, не бачив нічого перед собою — йшов уперед день і ніч, аж поки не опинився на тому попелищі, де колись стояло село. З нього не лишилося ні однієї хати, ні клуні, ні якої іншої будови, лише серед нічної темені бовваніли обгорілі комини та безлисті дерева, що недавно ще зеленіли й красувалися овочами. Не чути було ніде людського голосу, лише в моторошну тишу вривалося тоскне завивання кількох собак, а в горлі давив солодково-нудотний сморід розкладу.

Спотикаючись і провалюючись в якісь ями, я доволікся до руїн свого дому, відшукав кутик поміж рештками двох стін і сів. Я не можу нічого оповісти про ті години, крім того, що була ніч, наповнена розпукою синівського жалю, був біль, великий і бездонний, як ніч, і була самотність, тоскна, як завивання собаки. Потім була буря, що клекотіла громами й присвічувала блискавками до мого горя, і дощ, який плакав зі мною і змочив мене до нитки. А ще пізніше Мирон Ледь та Василь Хрущ — два парубки з нашого села — погрожуючи й штовхаючись, вели мене кудись через поле, над яким здіймався вогкий ранок і зловісно кричало, кружляючи в синьому небі, безліч гайвороння.

Я збирався питати, куди мене ведуть, але, здається, не спитав, чи, може, недочув відповіді — не знаю. І, хоч воно парадоксально, опритомнів зовсім лише після того, як одержав сильний удар по голові й упав на землю.

Підвівшись, я зрозумів, що знаходжуся в лісі серед гурту похмурих людей, з яких лишень два-три обличчя були мені незнайомі. Решта ж — односельчани: Юхим Орчик, Степан Кислий, Калістрат Постоляк, Яків Кряж, Галька Рукавець, Антошка Равлик, баба Лисавета Моргун та інші, а з ними — громадка дітей.

— Маєте, упіймали бодай одного! — злорадно сказав Василь Хрущ і хотів мене вдарити знову. Та я перехопив його руку й відштовхнув від себе так, що він не втримався на ногах і полетів сторчкака.

— Ах, ти ж !.. — вилаявся погано парубок і, зводячись на ноги, почав шукати якоїсь зброї, його очі враз налилися кров'ю й обіцяли мені певну смерть.

Але я сягнув під полу, видобув револьвера і клацнув відбезпечником. Цей рух відразу усмирив Василя, і він сів, понуро звісивши голову.

Так добре пам'ятаю цей момент, хоч з дальшого бігу подій, затертих почуттям гніву й жалю, у мене залишилася темна, каламутна пляма. Бо ці нещасні люди, яким вирізано рідню, спалено хати і які тепер сиділи в лісі, чекаючи кожної хвилини ще однієї розправи, палали злобою на всіх тих, хто їх намовляв до оборони. На мене також.

Яків Кряж підійшов до мене зовсім близько, не виявляючи найменшого страху перед зброєю, і мовив зневажливо:

— Ви, паничу, покиньте тією штучкою гратися. Всіх не перестріляєте — куль не вистачить. Ви краще подивіться, до чого ви нас призвели! — він вказав забандажованою в брудну ганчірку рукою на людей, а рука його тряслася.

— Бодай же вас усіх нечиста сила видавила, як ви нас посиротили й на циган перевели!.. — заголосила Галька.

— Намовляли, бунтували, поки не добунтувалися!

Оточили мене з усіх боків, наскакували на мене, кидали мені в лице важкі обвинувачення. А я дивився на них і думав над тим, що бачу перед собою якраз тих обережних, які ніколи не любили рішуче промовити ні "за", ні "проти". Вони завжди були десь посередині, непомітні, невиразні, безбарвні. І лишень тепер вони себе виявили.

— Кажіть же, радьте нам, що маємо робити?! — присікувалася Галька. — Хто моїх дітей прогодує?! Де ми голови притулимо на зиму?!

— А так: намовляли свою українську владу заводити — тепер хочемо помочі від тієї влади!..

— Коли ж бо вони лишень бунтувати вміли, а як до розправи прийшлося — нема нікого: пощезали!.. — перекричав усі голоси Василь, який серед гурту набрався стільки відваги, що підійшов зовсім близько до мене.

— Неправда, Василю, я тут!

— Ага, тепер "тут"! А раніше? Де ви були раніше, коли нас тут Крюк зі своїм загоном різав?

— Я спішив сюди, щоб з Крюками силами помірятися, хоч недавно з ліжка встав. Але де ти тоді був, Василю?

— Ви мене не питаєте, де я був! — заверещав Василь. — Я не підмовляв людей військо робити, і вашої мобілізації не признавав!

— Це я знаю, Василю, — сказав я якомога спокійніше. — І ти, і дядько Юхим, і Яків, і Калістрат... Я вас ніколи не бачив у рядах, які боронили села від денікінців, більшовиків, чи махнівців. Коли б інші також такі були, як ви, то ви б зараз не сиділи отут в лісі й не говорили б зі мною — вас би вже давно вирізали інші.

— Може вирізали б, а може й не вирізали б, — ще пінився парубок, однак, вже не з такою певністю. — Чого б нас мали різати, коли б ми смирно сиділи?

— І правда, — підтримав його Кислий. — Недурно кажуть, що пани б'ються, а в мужиків чуби тріщать...

— Мудро ви кажете, дядьку Степане... — сказав я, відчуваючи, що жовч підноситься мені геть аж в голову й застилає зір. — Я й не думав, що ви так усе знаєте...

— Та вже ж, що дещо знаємо...

— Добре, що знаєте. Може тоді знаєте, де поділися оті "пани", через яких у вас чуб тріщав? Батько й мати мої — де, не знаєте?

Кислий видимо зніяковів.

— Ніколи мені було за ними оглядатися — я свою душу спасав.

— Побили їх! — вихопилося раптом у білявої, замурзаної дівчинки, і вона схлипнула.

— Іван Бабенко — староста села — де? — проковтнувши зойк, що був відповіддю на слова дівчинки, продовжував я, — звертаючись на цей раз до Василя.

— Хороба його знає! — підкинув зневажливо плечем парубок.

— Бабенка повісили на дзвіниці... — трохи ніяково відповів Юхим і зідхнув.

— Отаман Кирило Богдан — де?

— Того порубали на кусні.

— А Григорій Шпачок?

— Поранено його. Чекісти з собою забрали.

Я далі називав імена чільніших людей нашого села й дізнавався, що доля їхня була однакова: того вбито, той сам себе добив останньою кулею, а того Крюк забрав зі собою.

Відповіді за кожним разом ставали все тихіші й неспіливіші й урешті, коли стихло, та сама замурзана дівчинка, раптом набравшись відваги, заговорила:

— А я бачила, паничу, як паніматку вбито, й отця замкнено в церкві... Забрали їх з дому і вели, а нас позганяли, щоб ми дивилися.

Здригаючись, захлинаючись й уриваючи слова на половині, дівчинка оповідала, як вели батька через ціле село й били, щоб він признався, де його сини. Мати бігла позаду, хапала чекістів за руки й не дозволяла їм знущатися над батьком. І за це її також били. Але мама не лякалася побоїв. Вона називала чекістів слугами антихриста й різунами. Тоді її ударами прикладів повалили на дорогу й застрелили. А батька довго ще били під церквою, а потім зв'язаного вкинули в храм і храм підпалили.

Я слухав дитину й сліпнув з жалю. Мені видавалося, що я відчуваю кожен удар, кожную зневагу, що їх довелося зазнати моїм дорогим батькам. Моя душа кричала й мліла разом з мамою й горіла разом з батьком. Моє серце плакало кров'ю, але я хотів випити чашу до дна.

— І що ж, Христинко, калялися мої батьки? Просили милосердя? — спитав, ледве протискаючи слова через здавлене шаленим жалем горло.

— Ні! — потрясла енергійно голівкою мала оповідачка. — Отець усе голову вгору тримали й молилися. А кров із них текла, текла, текла... А паніматка бігли і кричали: "Будь мужній, Малахію! Я не залишу тебе, я піду з тобою!.."

О, я так добре уявив собі всю страшну сцену, наче бачив її власними очима! Я настільки знав тата і маму, що навіть, здавалось би, і без оповідання Христинки розкавав би те саме: про тата, задивленого в небо, на Того, Хто перший дав приклад витривалості задля спасіння людського роду, і маму — гідну доньку козацького роду Рябошапок й вірну дружину своєму мужеві. Й у порівнянні до них оцей овечий гурт, що вмів лише ненавидіти своїх ближніх, видався мені огидною плісню.

Я кинув свій револьвер їм під ноги і сказав, що, коли вони вважають лише себе покривдженими і рахують лише свого "чуба", то можуть мене взяти й видати в руки Жоржа. Запевняв їх, що за мене вони куплять собі трохи ласки в чекістів. Я сказав їм, що вважатиму честю для себе поділити долю лицарів, які полягли мученицькою смертю, і вважатиму ганьбою — ділити життя з боягузами і зрадниками. Я не щадив жорстоких слів, ганьблячи їх за те, що вони не поклоняються правді, як належить вільним людям, лише гнуть перед силою, як підлі раби. Я кпив з них, запевняючи, що вони не гідні кращої влади, тільки босяцько-московської, як і належить нікчемам, що

лише "свою душу спасають", що в момент, коли рішається доля держави, вміють тільки "смирно сидіти". Я казав їм, що вони навіть гірші від тієї чекістської босячні, що вирізала і спалила село, бо ті воюють і навіть умирають за своє бажання — панувати, а ці — віддають найцінніші скарби, які роблять життя життям, за можливість хробачого животіння. І я їм радив найнятися в найми до тієї розбійничої голоти і за юдин гріш виловлювати та видавати тих людей, які стають до боротьби проти чужої наволочі.

Наче оса, я запускав жало отрутих слів у душі цих людей, переконаний, що вони відплатяться мені жорстоко. Та я, власне, бажав цієї жорстокости, найбільшої і найстрашнішої, як доказу, наскільки глибоко моя отрута сягнула в їхні душі. То була найрозпучливіша хвилина в моєму житті, така розпучлива, що перед нею замовкав навіть біль ран, спричинених політичними ударами й злочинами. Бо ж ось як зустріли мене ті люди, для яких я хотів посвятити моє життя, для добра яких я був би радий умерти сотні разів! Так прийняли вони мене в годину нашої спільної жалоби, в годину смерти мого батька, що жив і вмер для них, і моєї дорогої матері, яка вклала стільки теплоти й турбот в їхні родини! І в той мент життя мені видалося таким огидним, нестерпним і безцільним, що я забажав умерти. Я хотів, щоб ці люди вбили мене, і за це згідний був навіть простити їм частину їхньої сліпої злоби й нікчемности.

Але мої слова урвала якась метушня, і я, відірвавши увагу, скупчену біля мого болю, звернув її на оточення, яке досі ввижалося мені однією нерозбірливою плямою, що світила на мене повними ворожосте очима. Та тепер я побачив, що кілька чоловіків бориється з Василем, намагаючись видерти від нього мого револьвера. Коли ж врешті видерли, Василь сів нерухомо, понуро схиливши голову.

— Дайте йому зброю! — наказав я. — Може мене вбити — і це буде людяніше, ніж віддати в руки Крюка.

Відповіддю на мої слова була гробова мовчанка, лише Мирон Ледь подав мені відібраного у Василя револьвера, а я зі здивуванням зауважив, що всі, навіть і чоловіки, мають червоні від сліз очі. Та, не зрозумівши ще як слід своїх односельчан, я подав револьвера Василеві. Він відвернувся, упав обличчям на землю й заривав, рвучи на собі волосся, а цілий гурт, який сидів мовчки, раптом заговорив:

— То не на вас, паничу, — то він себе хотів рішити!..

— У нього ціла сім'я загинула — він сам, як палець, остався!..

І тоді закричали всі разом, заплакали, заголосили. Деякі підповзали на колінах, обіймали мене за ноги й намагалися цілувати мої руки.

— Ой, паниченьку, та коли б же ви бачили, що тут діялося!..

— Страшний суд був!..

— Не гнівiться на нас, бо ми обезуміли чисто!..

— Та ви ж знаєте, як отарі без пастиря!..

— Ой, синку, синку, знаємо ми тепер добре тих большаків, бодай їх свята земля не прийняла!.. — голосила баба Лисавета. — Та то ж люципери, гірші від Турків страшніші від Татар, що то про них ще мій покійний прадід оповідали!..

Ні, це не були мої вороги — це були попросту нерозумні діти, що заблукали серед

незрозумілих обставин. І, як недавно побачили в мені винуватця їхньої недолі, так тепер побачили в мені свою опору і свого рятівника. Скаржилися мені, оповідали про свої втрати, про свої болі, переживання і питали поради. Вірили, що я зможу їм допомогти, бо ж звикли на протязі стількох літ знаходити пораду и поміч у приходстві й у дворі паніматки.

Тим часом, я їм не міг нічого порадити, а тим менше — допомогти. Навпаки, міг сказати майже з певністю, що це — лишень початок лиха, яке несла зі собою нова влада. І я їм це сказав, не криючи нічого, не подаючи ніяких дешевих надій і нічого не обіцяючи.

Та, здається, мої односельчани й тим були задоволені. Вони зрозуміли, що лихо, яке звалилося на їхні голови, звалилося не на них одних, а звалилося на всіх. Ба, навіть більше: вони побачили, що інші опинилися ще в гіршому положенні, ніж вони. І з тих "інших" першим був я.

Ми пробули цілий день разом, наче одна родина. У нас було спільне горе, нас в'язало спільне минуле і непевне майбутнє. Я оповідав їм дещо про свої пригоди, а, коли почало темніти, сказав, що треба піти на згарища села. Трупви вже були поховані у спільній могилі, і я хотів помолитися.

Василь цілий день пролежав лицем до землі й не реагував ні на чії слова, ні на чії штовхання. Але, коли ввечері я лишень торкнувся його плеча й обізвався до нього, — відразу зірвався на рівні ноги.

— Іди, Василю, пошукай якогось зайняття, розумнішого від лежання на землі, — сказав я йому. — Тут не вилежиш нічого.

— Паничу, — крикнув трохи театральнo Василь, — я знаю, що я — собака! Але скажіть мені тепер усе, що хочете, — зроблю! Хочете — піду на самого Крюка! Або я його, або він мене!..

Не вважаючи на позу, видно було, що говорив щиро й справді був готовий з голими руками не лишень на Крюка — на самого нечистого кинутися.

— Скорий ти, парубче, до бійки, — сказав я йому. — Але битися треба уміючи й знаючи, за що. Лише бик нерозумний бере на роги будь-кого без розбору.

... Прощаючись, я нікого не кликав зі собою, а тих, які самі визвалися йти, попередив, що моя дорога лежить туди, звідки важко повернутись живому. Сказав також, і про те, що виглядів на перемогу нема і що зі мною можуть іти хіба такі, які хочуть умерти, та ще й важкою смертю. Не обіцяв нікому ані легкого життя, ані грошей, ані слави — нічого, крім неvigід, гіркого труду й небезпеки.

І все ж зі мною пішли Юхим Орчик, Степан Кислий, Калістрат Постолик, Яків Кряж, Мирон Лець, Василь Хрущ і навіть баба Лисавета.

— Не смійтеся з мене, — просила вона, — візьміть, а не пожалуйте. Я вам кулешику гарячого наварю, сорочки полатаю, онучки поперу. І біля хворого та раненого краще походжу, як котрий із вас. А й на розвідку ходитиму. Ви ж самі знаєте, що стара баба скоріше пролізе туди, де молодому чоловікові всі ходи замкнені...

— Не жартуйте, ненько, — відмовляли ми її. — Війна — не жіноче діло, а ви ж уже й

не молоді.

— То ж то й є, що стара, та й нікому не потрібна, — не здавалася баба Лисавета. — Подумайте ж самі: як мої сини молоді не жалували голови покласти, то я, стара, буду свою берегти?! Візьміть мене, паничу, не покидайте на призволяще!..

Аж плакала, так просилася. І ми взяли її. Взяли й ніколи не пожалували. Була нам Лисавета Моргун за рідну маму і робила совісно все, як обіцяла, не раз викликаючи в нас подив, що в неї на все сили вистачало. Ми вибрали добре скрите місце, викопали землянку, забезпечили її, як могли, і поселили в ній бабу Лисавету. Це був наш штаб, наша лікарня, наша хата, де можна було вилизатися з ран, виспатися, з'їсти гарячого кулешу і взяти чисту сорочку. І вмерла наша названа мама героїською смертю серед мук допиту, бо попалася на розвідці. Але не видала нікого й нічого, хоч знала дуже багато. Не виказала навіть землянки, і ми нею користувалися далі.

І з Василя Хруща виробився прикладний та відважний вояк. Він тримався мого боку невідлучно. Був моїм охоронцем, джурою і вірним товаришем до самого кінця нашої партизанської тулячки.

Півтора року наш загін, як його прозвали, — "Поповичі" — рейдував по Правобережжі, міряючи простори від берегів Чорного моря до залізничної лінії Київ-Волочиська. Ми нараховували спочатку 40 чоловіка, потім — 80, а накінець — аж 200. Об'єднавшись з іншими партизанськими загонами, яких було повно по Україні, ми були спроможні зачепитися з п'ятикратно переважаючим ворогом і завжди виходили зі зачіпок переможно. Але безпечніше й краще було оперувати невеликими загонами, наскакувати несподівано в кількох місцях відразу, робити блискавичну розправу й щезати. Коли ж ситуація ставала занадто несприятливою і небезпечною, ми взагалі розчинялися, розлазячись хто куди: одні до нашої землянки, інші — до матерів, чи взагалі рідні, а ще інші — до вірних побратимів, чи любок. Вичікували небезпечний час, а тоді сходилися в умовленому місці й продовжували гру зі смертю: наскакували на станиці ЧеКа й в'язниці, винищували більшовицькі "ради" з їхніми посіпаками, підкладали міни під поїзди, що везли в Московщину пограбоване в Україні збіжжя, і допомагали нашим хліборобам у їхній боротьбі проти комісарів "червоної мітли", що викачували по селах "контрразв'юрстку"[\[27\]](#).

Оскільки основний склад нашого загону походив з того самого повіту, що і його отаман, себто я, то зайве, звичайно, говорити, що головну увагу ми присвячували рідній околиці. Жорж Крюк, ставши з повітового губерніальним комісаром ЧеКа, через нас проводив безсонні ночі, а й удень без охорони не виходив на вулицю. В його розпорядимості були значні військові сили, призначені спеціально на боротьбу з партизанами. Двічі ми ті сили винищили скандально і мало не впіймали при тому самого Жоржа, але він вислизнув нам з рук. Взагалі ми з ним не мали ніколи щастя, хоч полювали невтомно і послідовно, наставляючи йому найхитріші пастки, але кожного разу якась несподіванка, чи дивний збіг обставин, псували всі наші плани, і Крюк виходив з пригоди живим. Те самісіньке можна було сказати і про Крюка: він полював за нами ще з більшим завзяттям, ніж ми за ним, але висліди всіх його заходів були

попросту ніякі. Один лише раз його відділ упіймав 11 наших товаришів і завіз д' губерніяльного міста. Бідні хлопці були піддані першому етапові чекістських тортур, але від другого етапу ми їх звільнили чисто божевільним нападом, при якому вилушили всіх чекістів (тоді, власне, Жорж якимсь чудом-дивом врятувався), порозганяли військо й більшовицьку владу й випорожнили в'язницю, випустивши на волю понад триста людей. Звільнені товариші переказали мені слова Крюка, який і далі плекав у душі надію на те, що врешті його кабінет буде прикрашувати сплювачка, зроблена з мого черепа. І, правду сказавши, небагато бракувало, щоб цим і скінчилося. Раз я майже упіймався в місті, куди вийшов особисто на розвідку; другий раз мене, вже непритомного від рани, вірні товариші дослівно видерли з рук чекістів; а втретє, коли нас зрадила любка одного побратима, Жорж пройшов зі своїми посіпаками так близько, що черкнувся об мене рукавом, але не впізнав. Це все було якесь дивне, навіть неправдоподібне, і скидалося на гру, в яку вмішалася незбагнена третя сила, що для неї і я і Крюк були лишень звичайними ляльками.

Боротьба точилася без угаву, але вже видно було всі позначки її сумного кінця. Не знаю, як інші, але я відчував, що поступово втрачаю мету, на дорозі до якої очолював мій партизанський загін "Поповичів". Бо ж не можна було вважати метою — полювання за Жоржем, перевертання поїздів і наскоки, які в остаточному висліді нічого не міняли. Ціла Україна протестувала й кипіла виступами проти нової влади, сума партизанських сил нараховувала, як казали, до двадцяти тисяч людей, а все ж більшовики закріплювали своє панування з кожним днем міцніше. Партизанам бракувало одного спільного керівництва, яке б могло об'єднати всіх і повести до спільної мети.

А все ж одного вечора на наш тимчасовий постій прибув чоловік, який назвався зв'язковим від УВО[28], пояснив нам історію її виникнення, ознайомив з її завданням, повідомив про прибуття з закордону уповноважених і керівників — сотника Івана Андруха та поручника Миколи Опоки — та запропонував нам увійти під провід спільного командування.

З радості ми мало не задушили заявкового в обіймах, довго підкидували його під стелю і врешті справили нечувано розкішний бенкет: випили по дві (аж по дві!) чарки горілки, з'їли повний чавунець кулешу, а на кінець — по кусочкові ковбаси і хліба — вволю. В тих дуже скрутних часах, за якими безпосередньо починався пам'ятний голод 1921-го року, ми собі дуже рідко дозволяли на те, щоб насититися. В бездіяльні дні жили впроголодь, і лишень перед якоюсь акцією підкріплювалися сильніше.

Отож зв'язковий повернувся назад, а ми гарячково прийнялися переключатися на нові рейки боротьби. Не входить у плян — оповідати, що і як ми робили. Досить того, що, хоч наш загін ніби назверх перестав існувати, та сили його й цілеспрямованість дії при підтримці інших підпільних клітин УВО дали себе відчутти більшовикам дошкульніше, ніж раніше.

Я мав роботи по горло і, хоча здебільшого робив щось таке, чого толком не розумів, то все ж відчував, що накази згори надаються планово і до чогось ведуть. Це додавало мені сил і охоти до праці, до виконання дуже небезпечних завдань і взагалі окрилювало

радісними надіями.

У гарячковій підготовці до чогось важливого збіг непомітно майже весь 1921-ий рік, і лишень під кінець його я почав догадуватися, що готується якийсь великий спільний наступ. Мені наказано — бути наготові самому й тримати наготові також усіх людей, щоб негайно включитися в акцію, як лише прийде наказ. Остаточні дані мав принести зв'язковий десь у кінці жовтня, і я очікував його з невимовною нетерплячкою.

Пам'ятаю вечір 27-го жовтня, коли в моїй підвальній кімнатчині зібралися найближчі друзі, що творили наш штаб. Були мої уродини й іменини водночас, то ж усі четверо з'явилися з подарунками: один приніс пляшку вишнівки, другий — два пшеничних калачі, третій — теплі рукавиці, а Василь — величезну миску квашених яблук, до яких я зроду мав велику слабість. Цю нашу п'ятичленну горстку в'язала не лишень спільна праця і спільна мета, а й глибока взаємна братерська любов. Ми були побратимами в кращому розумінні того слова, готовими з радістю віддати життя всі за одного, а кожен зокрема — за всіх. І нам було так добре від самої свідомості, що, ось, ми всі вкупі! В підвалі пахло сирістю, плісінню й щурами, зрадливий каганчик мружився і вмлівав зі страху від кожного подиху й необережного руху, а ми собі кпили з нього, хрупали яблука й жартували. І наші жарти були гострі та дотепні, наш сміх був щирий, але все ж відчувалося, що та радість була крихка і непевна, як позолотка на ялинкових горішках: досить було якогось звуку, чи слова в розмові, як з-під поверхової веселости визирала тривога, чорна й понура, як і стіни мого конспіративного мешкання, прозваного Мишачою Дірою.

Напередодні, перед тим, як заснути, я багато думав про свою родину, а про батьків і Пшеничку — зокрема. Пригадував собі, як то святкувалося мої іменини такого, або такого року, і що тоді, чи тоді сталося. Звичайно душею кожних родинних свят була Пшеничка. Вона завжди найліпше знала, кому який подарунок зробити, але нікому не зраджувала, що даруватиме сама. І, як закон, її подарунок кожного разу був найліпший. Така була хитренька наша любя, золота Псенися Псеничка!

Пригадав я собі також, що минулого року ніхто мене не поздоровляв, ніхто мені нічого не подарував. Звичайно, коли я сам підо впливом трагедії з батьками та селом забув про цей день, то хто ж інший міг його пам'ятати?!

І, мабуть, тому, що я так багато думав, приснилася мені Пшеничка. Але якось так невиразно та плутано, що я того сну ніяк не міг би розказати. Снилася мені Бершадь і її околиці, такі, як вони були в день нашої пам'ятної прогулянки, потім чомусь була хуртовина і це все плуталося з Пшеничкою, Крюком і зв'язковим, якого ми чекали з хвилини на хвилину.

Я дуже глибоко задумався, і з цієї задуми мене вирвав тривожний рух: хтось із вулиці подавав умовний знак. Ми попідскакували на місцях і приготувалися до всяких несподіванок, а Василь вийшов і незабаром повернувся, ведучи зі собою жінку. Ми відразу впізнали в ній маму одного з наших полеглих товаришів, то ж обмін паролями був лишень звичайною формальністю.

— Матінко! Любов Андріївно! — закрутилися ми всі біля гості. — От несподіванка! Здорожені? Втомилися дуже? Сідайте, випийте чарочку вишнівки за здоров'я нашого отамана, а Василь зараз притащить гарячого чайку. Біжи, Василечку, в тебе ноги наймолодші!

Любов Андріївна мала великі сірі очі й безкровне бліде обличчя, яке від смерти самотнього сина втратило властивість відбивати біль, чи радість. Воно, здавалося, закаменило, як і серце нещасної матері. "Поповичі" над могилою побратима присягнули — бути синами Любови Андріївної й називали її здебільша мамою.

Гостя кивнула мені пальцем і, коли я підійшов до неї, міцно мене поцілувала. Потім сіла на розстелений кожух, пригубила чарку й зідхнула.

— От, що, діти, — сказала, — зв'язкового, який ніс до вас наказ, переловлено, і, тому замість нього, післано до вас мене. Письмового наказу не маю, але звелено мені переказати вам таке: негайно зібратися і вирушити на захід. З Басарабії на початку листопада має перейти кордон відділ українського повстанського війська, і ваш загін є одним з тих, що мають приєднатися до нього...

Так дізналися ми про Другий Зимовий Похід і мали увійти в склад Басарабської Групи, очоленої генералом Гулим-Гуленком, якого я вже знав з попередніх років.

Звичайно, ми щиро пожалували за зв'язковим, але в тих умовах смерть була надто природним явищем, щоб її довго оплакувати. Головне було, що суть наказу до нас дійшла й оп'янила нас більше, ніж би спинила ціла пляшка вишнівки, випита кожним присутнім зокрема. І ми вже почали виявляти всі ознаки великого вдоволення, коли Любов Андріївна піднесла вгору палець, прохаючи уваги. І те, що вона сказала, справило на нас враження ківша холодної води, вилитої на розгарачені голови.

— Однак мусите прийняти до уваги, — говорила наша гостя, — що у вашому загоні є зрадники, які в рішучу хвилину перейдуть на бік ворога і, висловлюючись фігурально, встромлять вам ножа в спину...

Ми так беззастережно вірили всім своїм товаришам по зброї, що вістка нас приголомшила, але Любов Андріївна наводила нам безсумнівні докази зради, відкинути які не було можливості.

Це був поганий знак, але, не дивлячись на обережність, ми все ж не змогли відмовитися від участі в поході. Вжили всіх заходів обережності й старалися вгадати наперед всі можливості.

Довго було б описувати, як розгорнулися події. Вистачить лишень сказати, що все сталося навіть і не так чорно, як могло статися. Кількох зрадників ми навіть успіли викрити й покарати. Але все це дуже погано вплинуло на настрій друзів і значно зменшило сили загону.

Та найгірше чекало попереду: це була невдача походу Басарабської Групи. Мушу признатися в малодушності. Я був радий, що в останній день дістав контузію в голову й не бачив сумного кінця...

І знову переховували мене незнайомі добрі люди, але, коли я прийшов до пам'яті, не могли мені нічого сказати. Я не знав, хто з моїх товаришів живе, хто попався в

полон, хто поліг на полі бою, а хто перейшов румунський кордон. Навіть про Василя мені не могли сказати. І від того було мені так важко на душі, що, здавалося, бракувало повітря. На довершення прийшли вістки про трагедію Базару, й це мене добило цілком. Світ перетворився для мене в пустелю без доріг, без мети і без пристановища.

І тоді я, поклавши в кишеню кілька різних документів, пішов, куди очі дивилися. Байдужісенько мені було, що мене впізнають, впіймають і замучать — нічого не було страшно. І напевне тому, що я не тікав, небезпеки виминали мене, а смерть не бачила ніякої приємності в надбанні такої душі, яка вже й без смерти була майже мертва.

От так почалася моя безконечно-довга тулячка, й однією з її етапів був табір над рікою Алдан.

* * *

Якщо казати правду, то ніяких страшних несподіванок каторжне життя мені не принесло. Було воно дуже важке, але я вже знав його наперед і з оповідань бувальців і з дедуктивних розважань. І через те, що я не тільки собі його вірно уявляв, але й готувався до нього протягом довгих років, воно мене ані не злякало, ані не зламало. Бігло воно звичайними рейками: непосильна праця від ночі до ночі, гірше, ніж рабське, безправ'я, голод, бруд, знущання, нічні алярми й труси, а позатим — морози й вітри, що кпили собі з нашої арештантської одежі й упікалися до шпіку костей.

Через три, чи чотири дні після нашого прибуття до "Кугурчі" приведено туди ще один невеличкий етап, властиво, велику групу, складену переважно з криміналістів[29]. У наш барак їх попало всього двох, але цього вистачило, щоб внести колотнечу. По-перше вони відразу знюхалися з Яшкою Чижигом та Понькою Смиком і скинули дотихчасового старосту бараку — Федора Бородача, колишнього шахтяра, що в п'яній бійці вбив міліціонера та лаяв на цілий голос нецензурними словами усе ЦК компартії, разом зі Сталіним. Був це тип, безперечно, примітивний, але не розкладений морально, як звичайні криміналісти. Обов'язки баракового сповняв совісно, а фізична сила й тверда вдача його забезпечували у бараці спокій і порядок. Видимо, позиція, яку займав, лоскотала його амбіцію, а тому був глибоко ображений, коли босячня раптом заявила, що бараковим буде Льюдя Зип.

Відразу ж після цієї заяви в бараці все пішло догори дном: криміналісти позаймали найкращі місця на нарах і позаймали стільки, скільки хотіли, а решта в'язнів, що становили понад 80% загального числа і не належали до босяцької шайки, мусіли вдоволитися тим, чого не потребували Зип і компанія.

Звичайно, при переміщенні криміналісти тягнули все, що могли, огидно лаялися, погрожували й билися, їх було ледве одна п'ята частина всіх в'язнів, але вони були добре організовані й тому зробили так, як хотіли.

Святослава в той час викликано до таборової комори, а я не приймав у цій метушні ніякої участі. Стояв збоку й дивився щоб пізнати тих, які вміють боронитися. Першим з них був Бородач, якого, правда, зі старостівського місця таки викинули, але який розбив носа Чижигові й ударом кулака в груди повалив другого новоприбулого босяка на прозвище Шляпа. Шляпа був здоровань і, якщо міркувати зі зовнішнього вигляду,

досить сильний, але Бородач, людина фізичної праці, показався сильнішим. Крім Бородача, проявили відвагу два інтелігенти — інженер Космач і вчитель Артеменко, — та кілька селян: Кілочок, Вербняк, Решетенко та інші. Були такі, що, як і я, чинного спротиву не ставили, але дивилися на все злими, понурими очима, ніби очікуючи якогось гасла. Решта, в тому числі й Крюк, гнулися покійно і навіть заскакували ласки в переможців.

Для мене ця подія дала бодай стільки зиску, що я вистарався для себе й Святослава місця разом — зараз таки поруч Бородача. Та, коли я складав свої і Святославові убогі пожитки на нарах, Бородач визвірився на мене:

— Ти чого мостишся?! Думаєш, може, що буду тебе захищати?

— Думаю, що будеш, — сказав я зовсім спокійно.

Здетронізований[30] бараковий міцно вилаявся і почав відсувати мої речі далі.

— Не будь дурним, Бородачу! — зупинив я його, посуваючи речі назад. — Ти скоріше будеш потребувати моєї помочі, ніж я твоєї. А я тобі свою обіцяю, як обіцяю й те, що ти скоро знову станеш старостою.

— Пішов ти к чортовій матері! — ще гірше розізлився Бородач, поцілений в болюче місце. — Не хочу я більше бути ніяким старостою!

— Навіть як і не хочеш, то повинен стати хоча б на один день, — з незмінним спокоєм і впертістю вів я далі. — Можеш зректися сам, але не дозволяти, щоб тебе всяка шантрапа скидала. Всі були задоволені тобою, бо ти по правді все робив.

Я не кривив душею, лишень умисне підкреслив правду, яка відразу зробила з Бородачем дивовижну перемену.

— Сунься ближче сюди, — сказав він, відсуваючи свої речі. — Ось тут сучок є. Коли його витягнути — видно, що на дворі робиться. Тільки ти, гляди, не кажи нікому...

Коли ж я, впорядкувавши свій і Святославовий пожитки, ліг, Бородач зашептав мені зі скаргою в голосі:

— Гнилий у нас народець — от що! Тут небагато треба — десяток — і ми би тій шпані... — дальші слова Бородача, перекладені на дозволена цензурою мову, означали "показали", або "скрутили в'язи".

— Держися, душе шахтарська! — стиснув я його за плече та так, що він аж квакнув, — Не всі погнили — знайдуться путящі. Он із них ще один іде! — показав я на Святослава, який саме входив до бараку.

Бородач не звернув уваги на Святослава, натомість за звичкою соковито вилаявся і в захопленні стусонув мене кулаком під бік з такою силою, що я гикнув.

— Ах, ти ж! — шепнув мені в ухо. — Ловко придурюєшся! А я й справді повірив, що ти — хирляк!..

Я вповні розумів здивування шахтаря, бо по моєму зовнішньому вигляді важко було вгадати мою силу. До того ж, потрапивши до табору, я ввесь час грав ролю слабосилого недолуги, здатного хіба для биття комарів.

Підійшов Святослав, я пояснив йому, що сталося, і тоді ми втрюх уклали союз, який уночі закріпився ділом.

Я підозрівав, що блатні схотять помститися на Бородачеві, й порадив по черзі сторожити. Так ми зробили й не помилилися. Десять біля півночі до Бородача почав підкрадатися Шляпа. Що він мав зробити — ніхто, крім блатних не знав. Але ми мали все наготові, й ранком всі дізналися, що в Шляпи раптом поламалася й вискочила зі суглобів права рука (це — без ніякого гармідеру, навіть без стогону!), і його забрали до лікарні. Як це сталося — знали чотири особи: наша трійка і Шляпа. Більше ніхто нічого не чув і не бачив. Ми також уміли зробити справу чисто...

Лють блатних була неописана, а це тим більше, що Федір Бородач, коли Шляпу виводили з бараку, сказав голосно:

— Вночі навкулачки небезпечно битися — можна "бубу" зробити собі самому...

— Ти, жлоб, гляди! — кинувся до нього Лёдя Зип. — я тобі й при світлі зроблю "бубу" з одного боку пуза на другий!

— Діло! — крикнув я. — Побачимо, чи твоє слово — слово, чи лишень квач?!

— Хочеш на своїй шкурі переконатися? — крутнувся до мене Зип.

— Хочу! Але покажися, що ти справді відважний чоловік, а не смердяча блощиця, що потихеньку лишень в темноті нападає. Герої задрипані!..

Була би напевне вчинилася кривава бійка, але вскочили конвоїри й почали нас прикладами виганяти на подвір'я для перевірки.

Після перевірки криміналісти заявили, що не підуть до роботи на знак протесту проти "нападу фраєрів" на їхнього "невинного" колегу. Адміністрація табору завжди йшла на поступки блатним, по-перше, тому, що боялася їх, а по-друге, тому, що бандитський елемент був у її руках додатковою зброєю проти політичних в'язнів. Тому і на цей раз вдовoliла вимогу своїх спільників.

Нетрудно було догадатися, що босячня готує нам відплату, й до цього ми мусіли приготуватися. Відсутність на роботі наших ворогів випала нам на руку, а що спритного в'язня не міг упильнувати найзаїліший [\[31\]](#) конвоїр, то ми під час роботи уклали плин наступу й оборони. По-перше, попередили всіх в'язнів, що кожного, який побіжить з доносом до адміністрації, чи до босяків, і зрадить, чекає смерть. По-друге, наказали всім, щоб відразу вибирали собі "партію" і ставали по її стороні, бо нейтральних ми не визнавали і зачисляли їх також до ворогів, з якими мали поступати, як поступатимемо з босяками. Себто, дрібноту лише "паримо", але зачинщиків маємо унешкідливити таким самим способом, як Шляпу. Інакшими словами сказавши, калічимо так, щоб на довгий час, або й назавжди, позбавити можливості чинити злочин.

Плян був жорстокий, задум — небезпечний, успіх — сумнівний, але ніякі півміри справи не розв'язували, і нам залишалося або скорити собі босячню, або бути скореним самим, або... вмерти.

Але, на наше приємне здивування, ідея почала ширитися поміж в'язнями й знаходити велике число прихильників. У зручний момент до мене наблизився Арпад і замуркотів:

— Наш барак солідаризується з вашим і на перший сигнал тривоги починає те

саме. Від себе додам, що кожний, повертаючись із роботи, мусить мати при собі палицю, каменюку, або іншу якусь зброю.

— У вас також є блатні? — спитав я.

Арпад зневажливо потиснув плечима:

— Що за образливе питання! "Також є"!.. В нашому бараці сидить сам Єзя Хлюдь.

— Хто він такий?

— Ви, колего, зраджуєте жахливе невігластво! — співчутливо зідхнув Арпад. — Не знати Єзі Хлюдя!..

Відвернувся й пішов, високомірно задерши голову. На цей раз не мав шнурків, але ступні ніг викидав, як і першого дня, так високо, що майже досягав ними плечей.

І мене тоді осінив здогад: це ж Арпад повідомляв, що має намір "взяти ноги на плечі" — думав тікати. Чи ж би справді був таким нерозумним?! А Святослав, давній в'язень Кугурчі, вже велів мені оповісти, що з цієї місцевості безнадійно є тікати. Тікає ще хіба свіжий, такий хтось, хто не знає особливостей краю. Якщо втікачів і розшукують, то лишень для порядку, зі страху перед карою. Але практично кожен втікач засуджений на смерть. І тому ті, яких не знайшли навіть зі собаками і які не згинув, проблукавши якийсь час у тайзі, поверталися самі до табору і просили їх прийняти. Адміністрація, звичайно, робила з того комедію й удавала, що не хоче. І лишень по довгих пониженнях та знущаннях впускала втікачів до табору, садила їх в карцер, судила і додавала ще по кілька років ув'язнення до попереднього вироку. І рідко хто пробує тікати, а частина в'язнів, зайнята в геодезичній і топографічній групах, ходить сама по тайзі без конвою й увечері повертається до бараків. Бо і що може почати людина в лісовій пустелі без харчів, без вогню, без ніяких знаряддів і без зброї? Оселі тут розкинені на віддалі сотень кілометрів одна від другої, а в тих оселях втікач знайде не допомогу, лише міліцію та НКВД, які, перше всього, питають про документи.

— Хто такий Єзя Хлюдь? — спитав я шуряка.

— Своячок Троцького, — відповів Святослав. — Найстрашніший бандит зі синів Ізраїля, якого знає теперішній каторжний світ.

— Чому ж я його досі не бачив?

— Бо він тепер мало активний. Щойно починає вичухуватися від "буби", якої йому завдав Петя Большой.

— А це — хто такий?

— Другий бандит, сибіряк. Здається, зі секти хлистів. Каже, що він — такий самий різун, як і цар Петро "Великий", тільки, що не походить з монаршої родини і тому взяв собі ласкаво-зменшену форму імени і називається Петя Большой. Його цілий Сибір боїться.

— І цей Петя бився з... як його?.. Єзею?

— Бився. І ще як! Не на життя — на смерть.

— За що?

— Будеш сміятися: за релігійні справи. Ні, ні, я не вигадую — справді ворожнеча

постала на релігійному тлі. Петя ж, хоча й хлист, чи яка там біда, — але страшний ворог атеїзму, а Єзя — завзятий противник релігії й Бога. От і побилися. Та так завзялися юдин на другого, що їх мусіли розділити. Єзю залишили в Кугурчі, а Петю вивезли в Семякіно — 20 кілометрів звідси. Петя сприйняв таке рішення, як страшну образу для себе й пониження, бо в Кугурчі хотів залишитися він. До речі, між Петею і Крюком є також якісь порахунки. Петя, виходячи з табору, попередив Крюка, що при наступній зустрічі "прив'яже йому піонерську краватку", і Крюк навіть імени Большого боїться.

День минув у великому нервовому напруженні й здогадах: що то там видумали блатні, залишившись у таборі?

Однак, все ішло без пригод. Ми повернулися з праці, відбули перевірку, одержали вечерю й розійшлися по бараках.

На вечерю нам дали таку смердючу юшку, що я її навіть духу не міг знести. Віддав Бородачеві, а сам, набравши у бляшанку снігу, поставив її на розпалену до червоного піч і сів збоку чекати, поки закипить. Волів суху скоринку з окропом, ніж також, практично беручи, воду, лише брудну й смердючу.

За час нашої відсутності блатні перевернули в бараці все, але, видно, не дуже багато скористали, бо тинялися з понурими пиками й блимали на нас тьмавими очима, в яких відбивалися всі пороки світу. Ніхто не говорив голосно, і в бараці панувала нервозна тиша. Кожен знав, що буря висить у повітрі й може початися з хвилини на хвилину.

І вона почалася, але зовсім інакше, ніж я собі уявляв. Чомусь думав, що босячня вчепиться до Бородача, а тим часом зачинщиком судилося бути мені.

Розгойданим кроком до печі наблизився Зип з новим чайником (уявляєте собі, що то за нечувана розкіш: мати в таборі новий чайник?!) у руках і, дивлячись нахабно мені в обличчя, зіпхнув з печі мою бляшанку, а на її місце поставив свій чайник. Бляшанка впала і покотилася, а Зип ще й підкинув її ногою та, дивлячись з викликом на мене, мовив:

— Сьогодні, шпана, п'ємо чай...

Я не озвався ні словом, наче справа мене не торкалася, а барак залягла ще напруженіша тиша. Але, коли вода закипіла, я відчепив від пояса свій кухлик і сказав:

— Ну, що ж: пити — так пити!..

І по цих словах, неначе б робив найпростішу річ, узявся наливати собі з чайника окропу.

— Ти!.. — диким голосом вереснув Зип, зриваючись із нар. — Ану, клади на місце!..

Та я, хоч у мені бренів від напруги кожен нерв, назовні виявив найбільший спокій і флегматизм. Саме тому, що Зип наказав не брати чайника, я наперед виполоскав кухоль і вилляв воду, а тоді почав поволі наливати вдруге.

Зипові, напевне, забило памороки від злості, і він, блиснувши раптом фінкою, станув навпроти мене, викривлюючи заслинені уста. Однак, поки зібрався скочити, я ще встиг поставити чайник. Злочинець був сильний і швидкий і тому самопевний, а моя

зовнішність, як я вже згадував, була дуже обманна. Отже, недивно, що Зип прорахувався, кидаючись із такою відвагою на мене. Бо я блискавичним рухом ухопив лівою рукою його праве зап'ястя з піднятою фінкою, крутнувся до нього спиною, тоді перехопив правою рукою його попід пахву і перекинув собі над головою, подвоївши силу розгону, з яким він летів на мене. Все це сталося вмілівч[32], і хряскіт поламаних костей, рик болю, важке падіння тіла, брязкіт переверненої печі і знову рик болю, змішаний з криками здивування, — все це лишилося далеко позаду від усіх моїх учинків, що становили собою один зі звичайних прийомів джіу-джітсу.

Випроставшись, я ще зрозумів, що бачу довкола себе вінок остовпілих з переляку облич, а потім усе змішалось в справжнє пекло: крики, бійка, вогонь і дим. Чи не пекло?..

Отямився я лишень у карцері, куди мене всадили на цілий тиждень і де було таки дуже паскудно: холодно, темно й голодно. Зате було спокійно. Може аж занадто спокійно, а мене кортіло дуже довідатися, що діється зовні.

Та, врешті, одного дня мене вивели з карцеру і повели до таборової канцелярії. За столом сиділо кілька пик, з яких я знав лишень одну — плоску, неначе намальовану на пофарбованій на червоно лопаті, пику начальника табору Рябухіна.

Випитавши мене всі потрібні (власне, непотрібні) персоналії, Рябухін звелів мені оповісти про причини бійки. А я з найдурнішим виглядом в очах, загикуючись і ковтаючи слова, заявив, що вношу скаргу на блатних нашого бараку. Обвинувачував я їх у тому, що вони злісно ігнорують усі ті добродійства, що ними засипають злочинців комуністична партія та уряд Советського Союзу, і вперто тримаються буржуазних навичок.

— Навіть у мене, — казав я з патосом, — у такого, можна сказати, закостенілого ворога радянської влади, починає під впливом інтенсивної праці КВЧ, особливо завдяки глибокозмістовним та ідейним доповідям її представників, — повторюю, — у мене починає прокидатися свідомість. У мене — політичного злочинця! А що ж з блатними — з отим елементом, що є ближчим до партії й уряду, ніж ми, політичні? На них, на жаль, не видно найменшого впливу всіх заходів і старань КВЧ. Назвіть мені бодай одного блатного, який би перестав уживати нецензурні слова! Нема такого. Всі вони лаються, як царські генерали, як найгірші покидьки суспільства...

Через те, що поголовно вся адміністрація табору, включно з робітниками КВЧ, лаялася точнісінько так, як і блатні, мені не дали скінчити. Винагородили лишень кількома матюками і стусанами в потилицю та погнали до бараку.

Це було зараз після обідньої години, отже, бараки стояли порожніми, і в нашому я застав одного лишень днювального — бувшого полковника Стопкіна. Злоязичні в'язні казали, що обличчя Стопкіна після того, як йому зголили вуса, стало подібним не до обличчя, а до чогось зовсім протилежного. І в тому була велика доля правди, бо я особисто, дивлячись на Стопкіна, завжди почував ніяковість, ніби бачив перед собою, щось вкрай непристойне.

— А-а! — зустрів мене Стопкін злорадним хіхіканням. — Товариш революціонер!

Ну, як вам сподобалося в карцері?

— Сподобалося, ваше превосходітельство! — відгризнувся я. — До праці не треба ходити, не треба з босяками зустрічатися і на сороміцькі речі дивитися...

Видно тому, що, виголоджений на тюремних харчах, не мав червоної крові, Стопкін не почервонів, а лишень пожовтів.

— К-каналія!.. — з присвистом зашипів він. — Ти думаєш, що в тебе морда краще виглядає, ніж моя?

— При чому тут морда? — спокійно здивувався я. — Кожен має лице, чи, як ви, ваше превосходітельство, зволили сказати, морду таку, яку йому Бог призначив мати. Справа лишень у тому, з якою гідністю хто своє лице і звання носить... Але, бачу, тут водиця кипить. Чи не дали б ви мені напиться чайку, ваше превосходітельство?..

— Цвіркай, цвіркай, насміхайся!.. Над старим чоловіком легкою насміхатися!.. — у безсилій злобі, майже плачучи, вихрипів Стопкін.

— Чому ж ви вважаєте, що я насміхаюся, полковнику? Чень же до цього часу ви могли би бути генералом. Не хотіли би цього, боїтеся, чи соромитеся?

— Не хочу про це ні знати, ні думати! — вереснув гістерично Стопкін. — На чорта мені всякі нісенітниці, за які треба лишень каратися!..

— Справді, коли щось вважається нісенітницею, то не варто до нього ані стреміти, ані за нього каратися... — згодився я, усміхаючись. — Тому, давайте нап'ємося чайку, ваше превосходітельство...

Настояний на пахучих порічкових, малинових чи вишневих прутиках, чай пах приємно й здорово. В мене ще була грудочка цукру, і я, великодушно поділившись нею зі Стопкіним, відразу поправив його гумор і навіть настроїв примирливо до себе.

— Що нового? — спитав я, сьорбнувши гарячого чаю.

— А от, не бачиш? — показав довкола себе рукою Стопкін. — Дошки пообгорали, мало весь барак не пішов із димом, людей покалічили. Рябухін утрати на десять тисяч рублів нарахував. Навіть більше.

— Це він бреше, звичайно. Звідки ж тут набереться десять тисяч?

— То ти так думаєш. А Рябухін думає інакше. Він лікування і похорони порахував, а до того — втрату робочих годин тих в'язнів, що в лікарні лежать... Знову ж, ремонт бараку, дошки, цвяхи... Це, брат, державі у добру копійку влетіло.

— Справді, горе страшне!.. Але ви, ваше прев сходітельство, про якісь похорони згадували. Кого поховали?

— Федора Бородача.

Від цієї відповіді на мій бадьорий настрій упала густа тінь, і охота жартувати відразу минула.

— Бородача вбили!.. — вирвалося в мене.

— Не вбили його — поранили, — поправив мене Стопкін. — І рана не така то вже страшна була. Але зараження крові його вбило. Вчора поховали.

— Зараження крові... Звичайно... Адже в лікарні для в'язнів ні ганчірки чистої, ні йодини нема, дарма, що Рябухін видатки на хворих тисячами рублів обраховує... І

похорони!.. Скільки нарахував Рябухін за те, що голе тіло виволокли з табору й зарили в яму?..

— Та йди ти к чорту! — злякано махнув руками Стопкін. — Також мені розмови заводиш! Мало тобі десятки? Хочеш іще другу заробити?

— Підеш доносити? — спитав я просто, відкинувши комедію з титулуванням.

— Ні, — заперечливо покрутив головою Стопкін. — Хоч... мусів би піти.

— Ти чув, Стопкін, дотеп про Леніна? Один каже: "Ленін помер, але діло його живе!" А другий відповідає: "Ох, нехай би він краще жив, а діло його вмерло!" І тобі я також би сказав: Ліпше йди й донеси, але лишися з переконанням, що не повинен був цього робити.

— Як це? Щось дуже мудро...

— Справді, як на тебе, задуже мудро... Оповідай краще далі: хто ще в карцері, кого поранено, а кого інакше покарано?

І Стопкін оповідав з деяким навіть піднесенням, в якому відчувалося цілком виразний осуд наших "революційних" поглядів і вчинків.

— Дивлюся я на вас, дурних, і зло мене бере, — признався він одверто. — Скажіть мені, якого чорта ви ще носа задираєте?! Сидіть тихо — і все! Минули царські часи, коли можна було в революцію гратися! Тепер такі часи настали, що й невинних карають. Здається, ясно. Але ні, знаходяться ще малохольні!..

Отже, оповів, що пораненого Зипа відвезено до табору Семякіно, де була краще обладнана лікарня, в якій Зипові мали гіпсувати, чи ампутувати руку. Яшка Чижик і Пенька Смик також потерпіли чимало, так що їх можна було сподіватися з лікарні нескоро. В інших бараках сутичка пройшла з неоднаковими вислідами, але на загал блатні її програли. Навіть грізний Єзя Хлюдь, не вспівши ще стати на ноги по першій рані, — а, може, саме завдяки тому, що ще не набрався сили, — знову повернувся до лікарні з поломаним ребром. З нашого боку важкою втратою була лишень смерть Бородача. Крім нього, поважно потерпів ще Артеменко, що лежав у лікарні з пробитим боком, а решта мала лишень незначні пошкодження. Космач і Вербняк уже пішли до роботи, а Святослав навіть не хотів до лікаря йти — обійшлося якось так. По інших бараках було приблизно те саме.

— Та ще того придуркуватого мусіли в лікарні замкнути, — вже скінчивши справоздання, пригадав Стопкін.

— Якого придуркуватого? — не догадався я.

— Та якого ж! Скільки в нас придуркуватих є? Крюка. Він як почав верещати, як почав ганяти по цілому таборі — ледве його впіймали.

Я не вважав навіть за потрібне спитати щось більше про мого кровного ворога. Лишень сказав Стопкіну:

— Ну, от, превосходительство, ти радиш — сидіти смирно, а воно, бач, добре скінчилося.

— Воно ще не скінчилося... — зловісно-пророчим голосом відповів Стопкін.

— О в, ваше превосходительство, ви неначе чогось боїтеся?..

— Поживеш — і ти злякаєшся... Рябухін, он, погрожував, що він, замість Зипа, тепер перевезе сюди Петьку Большого. Цей уже собі не дасть у кашу наплювати. Він вам покаже!..

— Нам? А вам?..

— Усім буде: і вам, і нам... — сердито гаркнув Стопкін, зрозумівши, що нехотячи зрадився.

Увечері, коли в'язні повернулися з роботи, я зробив приємне відкриття: на місці покійного Бородача розквартирувався побіч мене Арпад. З першого погляду я зрозумів, що, він і Святослав за тиждень моєї відсутності вже веліли познайомитися і заприятелювати.

Наступний день випав вихідний, то ж в'язні не спішили лягати. Більша частина з них, порозсідавшись біля печі, слухала вигадок старого Жучка, що був майстром оповідати всякі дивниці, а ті, що, полягали, вже спали. І ми також прикинулися сонними.

Лігши поміж Святославом і Арпадом, я відчув себе так, ніби був у своїй хаті, між своєю родиною. І настрій у мене розпогодився і сил прибуло.

— Добре, що ми вкупі, — шепнув я. — Будемо разом мізкувати, що далі робити.

— А ти ще не намізкувався в карцері? — спитав Арпад, намагаючись щось розломити в руках.

— Там погано думається, — признався я. — Світ видається чорнішим, ніж насправді, й людина почуває себе надто самотньою. Але все ж я маю кілька плинів і хочу почути про них вашу думку.

У Святослава від незагоєної рани боліла голова, і він лежав із заплющеними очима, не виявляючи охоти до розмови. Але Арпад озвався:

— Вислухаю найпильніше навіть десять плянів, але при одній умові.

— Якій?

Арпад присунувся близько і шепнув мені у вухо: — Якщо вони будуть торкатися втечі.

— Втечі?

Я збирався дуже енергійно заперечувати, але Арпад, скориставшись з моменту, ткнув мені в уста, наче в розкритий дзьоб голодного вороняти, частину того, що він врешті розламав, а другу частину подав Святославі. Я вихопив несподіваний подарунок з рота і зі здивуванням побачив, що, це — хліб. Шматочок черстої цілушки. І не таборового глевтяка, а справжнього житнього хліба! Вже самий його запах вплинув на мене, як на розплакану дитину пипка, і я, відломивши від шматочка крихту, побожно посунув її на язик. Пожував, посмакував, проковтнув і щойно після того докінчив свій протест:

— То ти поважно думав узяти ноги на плечі?!

— Певно, — хитнув головою Арпад, гризучи свій шматочок. — Я відразу побачив, що в'язнів тут зовсім не стережуть так пильно.

— Та бо найліпшими сторожами є морози, тайга і... Святославе, ти вже казав йому?

Святослав зробив притакуючий знак головою.

— Бачиш, — обернувся я знову до Арпада. — Тільки божевільний, або дурний, що не знає обставин і околиць, може тікати звідси.

— Гм... — байдуже гризнув хліба Арпад, — Я є якраз протилежної думки: тільки дурний, або божевільний, знаючи край і обставини, буде тут сидіти...

— Що ти хочеш сказати? — схвилювався я.

— Хочу сказати, що, — прошу мені вибачити одвертість, — лишень божевільний, або дурний, може ігнорувати вивчення головних особливостей пралісів, чи пустелі, знаючи, що йому раніше, чи пізніше, доведеться в них побувати...

— То... То ти... — почав був я, але хвилювання вривало мені голос. — Чуєш, що він каже!? — повернувся я знову у бік шуряка.

— Ні, не чую, але знаю...

— Знаєш? І що скажеш на це?

Святослав зморщився від болю і відповів самими устами, не розплющуючи повік:

— Що він... розумний і відважний парубійка...

Тут у дужках мушу зазначити, що "парубійка" мав уже під п'ятдесятку, і голову його прикрашала велична, немов полірована, лисина.

— Чекай, — сказав я Святославу, хоч він і без того замовк. — Чекай... Як бачу, то я сильно відстав від подій. Пам'ятаєш, що ти мені оповідав? А тепер скидається на те, що оцей блискучоголовий "парубійка" змінив твої погляди, обернувши їх під кутом 180 ступенів...

— От і неправда!

— Як то неправда?! Чи ти не казав мені, що тікати звідси — річ безнадійна?

Святослав пожував устами і зробив мені знак пальцем, щоб я присунувся ближче до нього. І, коли я наставив вухо, почав мені тихо пояснювати:

— Пригадаймо трохи граматики, Несю: про доконану й недоконану форму дієслів. Є певна різниця між "тікати" і "втекти", а в конкретних обставинах ця різниця особливо очевидна. ТІКАТИ можна завжди, навіть зараз. І це зовсім нетрудно. Важче ВТЕКТИ. А вже майже безнадійне — втекти так, щоб врятувати життя і вирватися на волю.

— Святуню, — підсунув я йому руку попід пахву, — ти мені вибач, але я щось не дуже уважно твоєї граматичної лекції слухав. Я в цей час думав і прийшов до ще глибшого переконання, що втеча звідси майже рівнозначна смерті. І тому...

— І тому, звичайно, ти, як і я, хочеш тікати... — закінчив мою думку шуряк.

Я засміявся:

— Що за неймовірна проникливість думки!..

— Проникливість тут ні при чому, — відповів Святослав, — просто звичайна логіка: якщо ми в молодості, коли було так багато чого тратити, ходили стежками, якими обережні не ходять, то тепер було би справжнім безглуздом самим стати обережними задля збереження каторжного життя.

Я пригадав собі Стопкіна й усміхнувся з порівняння. А на загал стало мені раптом легко й ясно на душі, неначе в молодості. І в думках я дякував Богові, що звів мене

разом з товариством, з яким і при найважчих обставинах не можна втратити бадьорости духа.

Від Святослава я повернувся до Арпада і ткнув його пальцем у бік. Хотів його щось спитати, але Арпад, ледве я його торкнувся, кинувся конвульсійно цілим тілом і дико крикнув:

— Вай!!!

Я думав, що він жартує, але він дивився на мене очманілими очима, в яких видно було щирий переляк вирваної зі сну людини.

— Чого тобі? — спитав він урешті, зніяковілий.

Його заспане обличчя було таке втішне, що я не витримав і засміявся:

— Та нічого. Я не сподівався, що ти так скоро заснув. Вибач, що збудив.

— Йди до дідька! — беззлобно вилаявся Арпад.

Тепер і Святослав почав сміятись:

— Диви, диви! Він ще й досі не позбувся "буржуазних" рефлексів!..

— Я, коли хочеш знати, "набувся" їх ще більше після того, коли мій слідчий цю слабкість у мене відкрив. Мені досить лишень, щоби хтось на мої ребра пальцем показав — і наче електричний розряд: "Дрр!"

Це вже не було зовсім смішним, і мені стало ніяково.

— Ще раз вибач, — перепросив я, — я хотів тебе спитати, де ти такий смачний окраєць узяв?

— Окраєць? Га! Фокус, брате: "Абра-кадабра" — і виходить хлібець.

— Справді?! То зроби ще принаймні з десять разів оцю "абру-кадабру"!

— Хе, який мудрий знайшовся! Сам зроби! Адже ти такий самий циркач, як і я.

— Де ж би там! Куди мені з тобою рівнятися?! Ти самому Сталіну фіглі-міглі показував... — натякнув я на його перебування в московському цирку.

— А тобі покажу — о! — склав кулака Арпад. — Тільки шпігни мене ще раз — і дістанеш у саму кушку[\[33\]](#).

— Хай і дістану. Але скажи, звідки ти хліба взяв? — уперся я.

— Та навіщо тобі знати?

— Ну, ти також дивак: "Навіщо?" Та тому, що, коли цей хліб з-поза табору дістався сюди незаконним шляхом, значить, якась така дорога є. А, коли є дорога, то нею може дістатися і щось інше...

— На це надій не покладай. Хліб я одержав у виміну: мав захованого ще золотого зуба, і за нього виміняв буханець хліба, який мені передаватимуть частинами. Обмін злодійський, бо ж три грами золота вартують у двадцятєро, чи в тридцятєро більше. І річ невинна: хліб. А що ти маєш, щоб обміняти "за щось інше"? І де ти такого дурня знайдеш, який би маючи "щось інше", взявся тобі його передавати в табір?

— Твоя правда, — погодився я. — Але все ж таки мені цікаво, як той хліб сюди потрапив?

— Потрапив він так: кілометрів зо три звідси стоїть собі п'ять хат, в одній з них є "бабьонка" Мотя, яка вміє пекти хліб і кохатися. В Моті є коханець, який служить тут

при конвої. Мотя любить, наче сорока, все, що блищить, і за блискучі речі вміє блискучо любити... Чи тобі до того всього треба ще якихсь пояснень?..

— На тему хліба — ні. Але, скажи мені, чи ти справді так добре знаєш Сибір?

— Знаю настільки, наскільки можна було з друкованих джерел вивчити. Я справою "місць віддалених" понад десять років займався. Читав усе, що міг на цю тему дістати, а мапи вивчав напам'ять. І, голубе, як тільки очі заплющу — весь Сибір, наче на долоні бачу: ріки, гори, болота, ліси, тундру — все! Хочеш, наприклад, знати, де ми перебуваємо? Ось: над рікою Алдан — найбільшою правою притокою Лени. До Алдана впадають з правого боку Томмат — який своєю чергою має притоку Учур — та Амгу. З лівого боку до Алдану впадає Моя та Аллах-Юнь. Положення — до 200 метрів понад рівень моря. Під нами — поклади вугля, а також золота. Долина. На схід — Верхоянський Хребет, за ним — Хребет Перського. Біля Кугурчі пересічна температура в січні — мінус 40-50 ступнів, у липні — плюс 15-20 ступнів. Сніг лежить упродовж 220 днів у році. Густота населення в цій околиці біля берегів річок не перевищує 10 осіб на квадратний кілометр, а далі — всього випадає одна особа. На полудневий захід від нас лежить місто Алдан, і в його околиці населення "густе", бо випадає на квадратний кілометр приблизно 25 осіб. Знаходимося в смузі вічної мерзлоти з дуже незначною кількістю опадів. Населення — Якути, а далі — Якути з Евенками. Алдан — ріка судоходна...

Я засміявся і перебив Арпада:

— Подиву гідно! Коли б ти ще внав секрет, як зробитися невидимими, то ми би без ніякого труду могли опинитися на волі...

Я би ще охоче поговорив, але мої друзі, наморені цілоденною працею, потребували відпочинку і скоро поснули. А я лишився сам з новою ідеєю і зі своїми розбурханими думками. Передсмак небезпечної авантюри відразу скинув з моїх плечей два десятки років, зробив мене молодим, відсвіжив думки й почування: Так, так, втікати, неодмінно втікати! Що найголовніше? Вогонь. Треба розстаратися тільки пару коробок сірників і сухарів, чи чого іншого, щоби могли підтримати сили день-два без необхідності зупинятися й здобувати харчі. Не може бути, щоби втеча мусіла неодмінно кінчатися невдачею! Особливо, коли тікатиме троє відважних і дружних людей! Адже живуть тут люди!

Я вже загорівся наміром, я обмірковував на всі способи можливості, й досадно мені було, що Святослав з Арпадом можуть спати. І не лишень вони — всі в бараці спали, а я один лежав на твердих дошках з відкритими у темінь очима і думав, думав, думав...

Другого дня наказано мені допомогти при інвентурі [\[34\]](#) лікарняного бараку. Переписувати там, властиво, не було чого, і робота платного обліковця напевне на багато перевищувала б вартість лікарняного майна. Але мені до того діла не було.

Очікуючи на попередній інвентурний список, я пішов коридором, заглядаючи крізь заґратовані отвори в дверях до середини "палат". Страшний вид вони представляли! Ті живі трупи в лахміттях серед понурої, страшної нужди могли конкурувати з грішниками Дантового "Пекла", а самі приміщення різнилися від житлових бараків хіба

тим, що були ще більше занедбані й брудніші. Лишень у двох "палатах" були поганенькі залізні ліжка зі збитими на макух матрацами, а в решті стояли звичайні нари.

В одній із кімнат я впізнав Жоржа. Він сидів на нарах у самій шпитальній сорочці з пообриваними рукавами та розшматованою пазухою і, обнявши власні коліна, поклав на них голову. Коли би це не звучало натякненням на парадокс, я би сказав, що він був живим втіленням мертвеччини і порожнечі — таким одчаєм і безнадійністю віяло від цілої його скорченої постаті й отупілого, чи обезумілого обличчя. Справді, жалю гідна така постать, що, поставивши все на карту за можливість панувати над іншими, натомість опинилася сама на самому споді життя. Було чого розпачати!..

Я дивився на нього і думав, що ось я, Святослав, Арпад і нам подібні — ми мали стільки втрат і гіркот у житті, що їх і сотої частини навіть не снилося таким от Жоржам. Так, ми тратили величезні скарби, але зате наші душі були вічно невичерпними джерелами, які на місце втраченого завжди приносили щось нове. А Жорж, звичайно, не міг втратити і сотої частини того, що могли втратити ми, але, втративши ту свою дрібничку, яку вважав усім, лишився таким страшним, таким нещасним старцем!..

Раптом він зауважив мене (віконце було досить велике), й обличчя його перекривилося Гримасою тваринного жаху. Воно було таке страшне у своїм переляці, що й мені від нього пішов поза шкірою мороз. Той беззубий рот, чорний заріст довкола й вибалушені очі, що їх страх витискав з орбіт, — це було моторошне! Щастя, що недовго — якось мить, — і Крюк, наче якась людоподібна тварина, чкурнув на чотирьох просто через тіла хворих у самий кут, де його закрив горішній поверх нар.

* * *

А в таборі тим часом тут і там ішли безупинні розмови про Петьку Большого, якого сподівалися з хвилини на хвилину. Оповідали про нього всякі не чувані речі: що це — великан у сажень росту, що він на ведмедя голіруч ходить, що він знає чари і сидить у таборі, бо того сам хоче. Розказували також про його надзвичайні розбійничі подвиги і про те, що в нього по цілому Сибірі порозкидані криївки, повні золота та інших скарбів.

Я спитався у Святослава, скільки може бути в тому правди, але Святослав багато не знав:

— Я його бачив усього пару разів, і то здалека. Не знаю лишень, чому Рябухін думає, що може нам дозолити [\[35\]](#) Петькою, поставивши його на чолі босячні. Петька — король розбійників і блатними гидує. Він — не лишень людина фізичної сили, а й певних засад, яких тримається твердо.

З того всього я прийшов до висновку, що Петька небуденна постать, і навіть зацікавився ним.

І от він з'явився, та ще й одержав призначення — просто до нашого бараку, чим наробив чимало переполоху. Стопкін йому дорогу робив, наче справжньому королеві, Жучок, який тимчасово був вибраний старостою, відразу ж запропонував своє місце, а решта в'язнів проявила безпардонну цікавість, у великій мірі сполучену з запобіганням ласки.

Та Петька з байдужністю людини, звиклої до поклоніння перед собою, здавалося, не бачив нічого того. Не дивлячись, кинув свою торбу як попало на нари, а сам з утомою орача, що цілий день ходив за плугом, важко сів біля нашого грубо склепаного арештантського стола.

Був це чоловік у віці половини четвертого десятка, справжній велетень і рідкісної краси: рум'яний, білозубий і синьоокий. Темні брови й довгі вії зраджували, що й чуприна його мала б бути густа та хвиляста, а тому аж досада брала, що зняли її "під кульку", опоганивши цей видатний твір Божий. І нічого розбійницького, нічого хижого в тому Большому не було, навпаки, кидалася в очі не то велика втома, не то туга, не то пригнічення. А на загаль він був би виміряним типом для іконописців школи Мікель Анджельо, і зневажливо-ласкаве ім'я "Петька" йому не підходило ніяк.

Він сів і мовчав. Не дивився ні на кого, нічого не питав, але в'язні один по-одному почали всі самі сходитися до нього й зачіпати розмовами. Скоро слово забрав Жучок і став оповідати, як, очевидно, про найбільш цікаву подію, останню бійку в бараці, і при тому жестикулював енергійно та показував у наш бік.

А ми, раді, що опинилися поза увагою співмешканців, посідали собі окремо і взялися міркувати над нашим задумом. Він був саме лишень задумом, навіть не пляном, бо й засадничих його кроків ще не вирішено. Насамперед, питання — куди тікати: на південь, північ, чи схід? Всі три напрямки мали безліч від'ємних рис і ніяких додатних. Доводилося, отже, вибирати такий, який був найменше поганий. Але який? Найближче було до Охотського Моря, приблизно 500 км. по прямій лінії, та на дорозі до нього лежали Алданські Гори й високий Джугджурський Кряж. Крім того, саме Охотське море, навіть коли б ми і дібралися до нього щасливо, крило в собі багато небезпек. Друга дорога йшла до китайського кордону і була довшою ще на яких 250-300 км. Під оглядом кліматичним ця дорога була найкращою, але з огляду на стежі й контролі ще небезпечніша, ніж перша. І, врешті, третя дорога — на північ — нараховувала понад півтори тисячі кілометрів через тундру і полярне коло. Арпад запевняв нас, одначе, що, маючи зброю, він би без надуми вибрав цей третій шлях, як найменше бережений, і за півтора-два роки дібрався би до Аляски.

Ха, "маючи зброю"!..

Коли ми так потиху нараджувалися, до нас несподівано. підійшов Петька й безапеляційно сказав, показуючи на нари:

— Тут біля вас спатиму. Ану, котрий, подай мою "скриню"!..

Стояків кинувся перший виконувати наказ і шанобливо подав Большому його велику, заяложену, майже порожню торбу, яку господар іронічно назвав скринею. Петька кинув її на нари й озвався ліниво:

— Розсунься, дрібноту, мені місця треба...

Вклинився в нашу трійку помежи мною й Арпадом, але не удостоїв нас ані словом.

Ми не змовляли щодо нього, та тоді, коли по вечірній перевірці всі полягали, мені шибнула в голову несподівана думка, і я без ніяких попереджень почав:

— І честигідний Саріпутта[36] так промовив: "Так, браття, як в сліді слона

знайдеться місце для слідів усіх живих істот, так, о, браття, всі спасенні науки вміщаються в чотирьох достойних правдах"...

Продекламувавши це, я замовк. Святослав ущипнув мене за руку, а Арпад, хоч і не виявив нічим свого вдоволення, та я був певен, що він мене зрозумів. Минула хвилина і друга мовчанки. Петька зідхнув. Потім повернувся до мене і нетерпеливо сказав:

— Ну?!

— Що "ну", — спитав я з найневиннішим виглядом.

— Та те, що ти казав. Що то за Євангелія?

Жадоба — почути щось нового була свого роду хронічною хворобою серед усіх в'язнів, а особливо яскраво виступала вона серед блатних і криміналістів. Вони дуже високо цінили людей, які вміли цікаво оповідати, опікувалися ними і брали під свій протекторат. Такий оповідач діставав почесне звання "баланди ста" і переходив з табору до табору не інакше, як з певним знаком — свого роду документом — і знову розважав в'язнів оповіданнями.

Отже, мій необдуманий крок виявився дуже вдалим, і Петька відразу упіймався на гачок.

Я до півночі був змушений викладати розбійникові основи буддизму, і бідний Петька просто слупів[37] і захлинався подивом, коли я вимовляв такі таємничі, довжелезні слова, як "Магапарініббанасутта", "Капілаватгу", або "Бодгісатва"[38]. Він випитував і перепитував, а врешті втомився більше слуханням, ніж я оповіданням, і спитав:

— То ти — з цієї віри?

— Я?! Та що ти, Петре! Я — християнин.

— Вірно! — зрадів чомусь Петька. — Це, що ти казав, добре для святих, або для таких, що їм життя обридло. А от я хочу жити, зрозумів? Люблю пісні, музику, гарну одягу і молодих жінок. Як мені це все обридне, то хіба тоді піду до тих... як їх... буддистів. Це ж можна і за тисячу літ зробити, правда? А людині, коли вона проживе зі сто разів від молодости до старости, напевне таки обридне все те саме.

Замовк, полежав хвилинку і зашепотів знову, на цей раз цілком конфіденційно:

— Тільки, знаєш, я би з мисочкою по милостиню все одно не ходив. От, піти в ліс і зажити самотньо — це інше діло. Ти жив коли в лісі, в печері, чи в землянці?

— Ні, — збрехав я.

— Е, то ти не знаєш справжнього життя! Це брате, — воля! І нікого тоді не потрібно — сам собі і пан і слуга. Так довго, поки чоловік сам собі хвоста не прищепить. Ех, дурень з мене, дурень!..

Зідхнув і знову замовк. Вагався. Але врешті рішився, присунувся зовсім близько і зашепотів гарячково:

— Сім'я у мене є — от біда! Старший син, уже парубок, — від Якутки. Увесь до мене подібний, тільки ростом менший і очі вузькі має. А силач. Мати його вже давно заміж вийшла — не цікава вона мені, бо я її ніколи й не любив. А син — то половина мого серця. Зеїн називається. Тепер же знову маю інших двоє дітей від моєї молодухи. Цю

люблю всією душею. Не вінчані ми і не записані, — бо як же його овечку до дикого коня чіпляти? — та вона мені вірність присягла до смерти. Красуня вона в мене, наче ялина в снігу, як на неї проміння сонця впаде. І дівчаток двоє. Я ніколи не думав, що доньку можна любити. Інша річ — син. Сина так. Але, ось же піди, дивина яка: люблю тих пискух більше, як сина!.. І через те караюся. Коли б не вони — давно б і духу мого тут не було. А так — мушу сидіти. Бо, хоч ніхто не знає, що вони — моя сім'я, та, може, й знає. Я втечу, а на них помстяться.

Важко зідхнув і замовк.

— Але ти гляди, — обернувся раптом до мене з погрозою в голосі. — Писнеш кому слово — шию скручу!

— Ти за мене, Петре, не бійся, — заспокоїв я його. — Мені вже не раз язика общеньками з рота витягали, але язик німим лишався.

— Як звати тебе?

— Таємницю за таємницю, Петре: справжнє моє ім'я Нестор, але в документах я Северином Рибником прописаний.

І знову ж цей необдуманий наперед крок був зроблений щасливо.

— Дай руку! — наказав Петька і, потискаючи мою долоню, урочисто заявив: — Знай, кому Петька Большой руку подав — друг до смерти. Зрозумів? Ну, а тепер давай спати.

Справді, вже давно була пора, і з усіх в'язнів лишень нас двоє не спало.

Як я скоро переконався, Петька Большой був попросту великою дитиною, що виросла без добрих впливів. Належав до тих, яким від народження вкладено в душу багато доброго, але які рівночасно потребують проводаря, поки стануть на власні ноги. Петька, видно, такого проводаря не мав, не мав і такого, хто б допоміг йому розв'язати основні релігійні, моральні й чисто практичні життєві проблеми, і він їх розв'язував, як умів, сам. Але розв'язував погано, і це його сердило. Він завжди був не вдоволений собою і світом і підсвідомо чогось шукав. Коли би він був молодшим, або, коли б у мене й моїх товаришів було більше часу, можливо, що ми би допомогли йому знайти бажане. Та часу в нас було дуже мало, а Петро був уже надто зрілий, щоби дати себе переіначити кількома запальними словами. І все лишалось, як було.

Та все ж дуже скоро він пристав до нашого гурту, їв разом житні окрайці, які одержував Арпад, а й сам, роздобувши десь щось трохи їстівного, добросовісно ділився з нами. До нестями любив слухати наші розмови, або оповідання, призначені для його нехитрого розуму. З однаковим захопленням він слухав популярні лекції про Китайський мур, Конфуція, Христа, про героїв грецької мітології, Богдана Хмельницького і князя Володимира Великого, чи казки про бабу Ягу й Івасика-Телесика. Вдоволено крутив своєю великою головою, усміхався і надсадно кректав:

— Оце так здорово!..

Цікаво, що він не лаявся нецензурними словами, не курих і не пив. Сумніваюся, щоби це був вплив хлистівських приписів, бо Петро зневажливо ставився до всіх сектантів, хоч і до вірних якоїсь Церкви його також не можна було зарахувати. І тут у

нього було найбільше нерозв'язаних питань, які я йому тлумачив, як умів.

— От, як воно просто! — дивувався велетень, із заздрістю дивлячись на мене. — А я думаю, думаю — і нічого в мене не виходить.

Інколи, щоби винагородити нас за наші оповідання, Петро починав оповідати сам. Розказував про свої розбійничі пригоди, і справді були вони цікаві. Зібравши ватагу одчайдухів, Петро яких дванадцять років нападав на різного роду валки, що мандрували по сибірських бездоріжжях. Грабував провіант, зброю, гроші й золото, що його вивозили з копалень до залізничних станцій. З дитячих літ Петро був навчений до мисливства та рибальства в ріках і холодних арктичних морях. Цілий Сибір був для нього своєю хатою, в якій він ходив, куди хотів. І був він чесним хлопцем доти, доки його не покликали до війська. Примус, кари і позбавлення волі зробили з вільного мисливця за звіриною — мисливця за людьми. Петро пірнув у підпільний світ тайги та тундри і став навіки його сином.

Влада довго наморочилася, поки впіймала Петра. Немало людей заплатило головами в цьому полюванні, але й сили Петрової ватаги танули також. А врешті, коли їх лишилося всього п'ятеро, прийшов кінець. Гурток застукали в землянці, коли всі п'ятеро розбійників, вичерпані дводенною безперервною втечею, поснули. Одного тоді вбито на місці, одного смертельно поранено, а решту трьох, в тому числі й Петра, взято в кайдани. Найдивнішим було те, що всіх трьох спочатку засуджено до розстрілу, але пізніше Петра, хоч він був привідцею банди, помилувано, а там тих двох — ні.

Та охотніше, ніж розповідати про свої пригоди, Петро вчив нас розбійничих пісень. То були грубо-наївні, примітивні пісні з дуже обмеженою тематикою й одноманітними мелодіями. Співалося в них про зрадливих любок, про смерть розбійника від рани, або про втечу того ж розбійника з в'язниці. А найулюбленішою піснею Петра була пісня про дівчину, якій циганка виворожила смерть у хвилях ріки саме в день весілля. Дівчина журиться й плаче, але ось з'являється "уралець — добрий молодець" на баскому коні й починає дівчину переконувати, що все буде гаразд. Він має по цілому Сибіру печери повні срібла-золота (напевно Петра ототожнювали з героєм цієї пісні) і накаже викувати з нього міст через ріку ("широ-о-окай, предлі-і-іннай на тисячу вьорст"). Та долі й на коні не обминеш, і дівчина таки втопилася в день шлюбу, бо, коли вона їхала в золотій кареті до церкви, міст під нею заломився, і карета впала в воду.

Ми з чемности хвалили Петрові пісні, але радше вчили співати його наших. А що голоси в нас були непогані й до нас прилучалися інші, то виходили навіть цілі концерти.

Спочатку, як лишень починалися співи, коридорні бігали, мов попарені, кричали, погрожували, а врешті кликали на поміч адміністрацію. Але Петька гнав їх геть, обкладаючи образливими епітетами, і починав горлати на цілі груди. Скінчилося тим, що на нас махнули рукою, тільки наказали співати потиху, щоби не давати прикладу іншим баракам. "Наказали". Пхі!..

Справжня місія Петра скоро вияснилася: його привезли до Кугурчі, щоби він очолив розвідну групу на розшуки золота. Тероризування політичних в'язнів при тому

розумілося само собою, але було побічною справою. Бо ж ясно, що кожен криміналіст є ворогом політичних, і його до цього не треба навіть намовляти.

Одного вечора Петьку покликали до канцелярії, звідки він повернувся дуже неспокійний. Хтось йому своєчасно не відступився з дороги — і за це дістав тяжкого стусана, хтось не відсунув знятих чобіт — і чоботи полетіли геть у кут під нари. А сам Петька впав горілиць на своє місце і, підклавши руку під голову, задивився суворо в дошки горішніх нар. Нам, звичайно, цікаво було знати, що його так схвилювало, але й не дивувало, що він не починає розмови. Чекав, аж поки всі полягають.

І справді, коли всі поснули, Петро обернувся до мене і зашепотів:

— Кликали оце мене, щоби я їм золото шукав. Обіцяють, що з двадцяти п'яти років можуть і до десяти спустити, коли добре справлюся. Та я плювати хотів на таку ласку! Для мене й десять років — усе одно, що смерть. Тут не то року — кожної днини шкода...

Я мовчав.

— Ти спиш? — спитав Петро.

— Ні.

— А чому ж нічого не відповідаєш?

— Що ж маю відповідати? Твоя правда: кожної днини шкода...

Він подумав трохи і спитав:

— Чи ти справді таку силу маєш і битися так умієш, як оце про тебе оповідають?

— Битися я нескорий, але не люблю, коли мені на нагнітки [\[39\]](#) наступають... — відповів я й відчув, що співрозмовник моєю відповіддю невдоволений.

— Ех, ти! — помовчавши, зідхнув він. — Вчений, а не знаєш, що життя таке: як не ти інших по зубах, то вони — тебе...

— Не завжди...

— Певно, що не завжди, тільки ж і чекати, чи дадуть тобі по зубах, чи ні — дурна річ. Перший бий — от і все!

— Гаразд: наставляй зуби! — пожартував я.

— От, смішки тобі!.. А мені... Ех!..

— Що — тобі?

— Мені треба якраз таких, щоби скорі до бійки були й били перші!

— І що би тоді було?

— Що було би?.. Було би... Ех, та що тобі казати! Ти ж з тих — з чесних...

Я вже знав, до чого йде, але не зраджувався. А Петька мучився, обертася з боку на бік, топів, зідхав і врешті таки не витримав.

— Слухай, Не'!.. — зашепотів. — Коли б я хоч із півтузина [\[40\]](#) людей певних мав, чи тут, чи на волі... я би дав драла звідси. Зрозумів? Вийти для мене — пльове діло: раз — і ваших нема! Тільки ж мені молодуху з пискушками також забрати треба, треба десь пристроїти їх у захисному кутику і прогодувати. Сам того не зможу зробити, бо ж у мене лишень дві руки. Але разом... разом...

Він захлинався від хвилювання і, мов би боючись, що я переб'ю мову, вхопив мене за лікоть, присунувся ближче і зашепотів скоро-соро, з благанням у голосі:

— Слухай, Не'... Я виведу вас звідси, і підемо в тайгу. Недалеко звідси я маю сховок з одежею та зброєю. Зі зброєю я не пропаду і вам пропасти не дам. Буде, Не', нам ліс шуміти, будуть ялиці пахнути, буде вітер у лице віяти... Влітку квіти нам зацвітуть, ріки заплюсочуть, птахи заспівають... Ех!..

— Це, звичайно, добре, Петре, — відповів я, схвилюваний уже самими поетичними образами, — але потім — що?

— Що? Гуляй, душе, молодецькая — от що! Я вже тепер учений — мене і чорт не зловить. Тільки щоби товаришів вірних назбирати, таких, як ти і твої побратими: щоби один за другого душу покласти були готові!

Я довго надумувався, поки відповів.

— Бачиш, Петре, — сказав урешті, — не буде нам з тобою по дорозі. І я, і мої побратими вміємо бити по зубах, вміємо робити це також першими, але з цього промислу не зробимо. А тобі саме таких треба, щоби з цього жити хотіли. Тому, хоч і як нам усім хочеться вийти на волю, але з тобою не підемо. Бо було би безчесно — використати твою поміч при втечі, а потім покинути тебе самого напризволяще. Ми...

— Годі! — сердитим голосом урвав мене Петро, різко повернувся на другий бік і, чи вдавав, чи справді скоро заснув — не знаю.

Другого дня ранком сталася загадкова подія: в головах у Петьки знайшовся папірчик, на якому стояло:

"Петя, гляди, бо Єзя Хлюдь має тебе прикінчити. Приятель".

Я пригадав собі сучок у стіні, що його мені зрадив ще покійний Бородач, і показав його Петрові. Не було сумніву, що папірчика вкинуто саме через цю діру. Але хто його писав? Літери були покривлені в різні сторони й неоднакові, та я мав певність, що їх писала грамотна людина. Такої ж думки були й Святослав з Арпадом.

Петро був неграмотним, — це, до речі, була ще одна з причин, чому він хотів придбати нас до свого товариства, — і, коли дізнався про зміст записки, насупившись, сказав:

— Хай пробує. Раз уже спробував...

На роботі я переказав Арпадові й Святославові свою розмову з Петькою, і вони були цілком згодні зі мною.

— Або він залишить думку про розбійництво, або хай собі шукає інших, — сказав Святослав. — Звичайно, було би прекрасно, коли б він узявся за організацію втечі. Але втікати, щоби опинитися під його зверхництвом — ні! Краще тоді ризикувати самим.

— Чекайте, я буду говорити з ним, — озвався Арпад. — Може вдасться ще його переконати.

Та з переконувань, при яких довелося бути також і імені, не вийшло нічого. Арпад пропонував тікати на Аляску і просити азилу [\[41\]](#) в Американців. Спокутував усіма вигодами і добробутом американського життя, але Петра це не приваблювало.

— До чорта мені Американці з їхньою опікою! — фиркав він. — Не хочу нічиєї ласки і зі своєї батьківщини не піду нікуди!

— А нам, Петре, твоя батьківщина — ще більша чужина, ніж Аляска, — вставив

свого Святослав. — Більша, бо в Алясці, чи Америці, нас принаймні боронитиме якийсь закон. А тут закон проти нас.

— В тайзі кожен може собі свій закон писати, а в Америці напишеш дулю! — відповів Петро.

З ним важко було говорити, але ми не тратили надії й по черзі переконували його впродовж кількох днів. І все намарне. Чесне трудове життя лякало розбійника. Він не привик до систематичної праці, він ненавидів її точнісінько, як і в'язницю. Він не хотів визнавати ніяких законів, не бажав брати на себе ніяких зобов'язань, які б ішли врозріз з його примхами й уподобаннями, не завдавав собі труда — думати про дальше, ніж завтрашній день, майбутнє. Добре, принаймні, було хоч те, що знав свою вдачу і говорив про свої хиби одверто, чим рятував нас від розчарувань і непорозумінь.

Та все ж його поміч при втечі настільки підвищувала шанси успіху, що ми змушені були поступитися. Пропонували, що будемо з ним і помагатимемо йому доти, доки він не збере собі бажану ватагу. По тому кожен іде своєю дорогою. Але і при цій умові розбійництво виключалося. Ми офірувалися полювати, рибальчити, працювати з ранку до ночі, щоби допомогти прогодувати "молодушку з пискушками" — і все. На якусь валку годились напасти лише в такому випадку, коли вона буде державною і коли від нашого нападу не потерплять невинні люди, зокрема, наприклад, нещасні засланці, для яких довозили валками убогу поживу. Напади на людські оселі ми заздалегідь і категорично відкидали.

Слухаючи нас, Петро сердито і зневажливо кривився. Він висміював усі наші пропозиції й висував свої, треба признати, цілком обґрунтовані аргументи.

— Ви говорите, самі не знаєте, що, — казав. — Назбирати ватагу — діло важке й затяжне. Не рік і не два треба чекати, поки путящого чоловіка знайдеш. Бо один кволий, другий — боягуз, третій — зрадливий. І так...

— Знову ж, — продовжував він. — оте чесне життя. В тайзі й за царя не кожен вижити міг. Одні, правда, мали щастя й багатіли, а другі волоцюгами жили. А тепер — і не кажіть. Хто тепер у тайзі хоче чесно жити, той мусить жебраче життя вести. Бо, як наловить риби, мусить за безцінь державі продати, наловить звіря — шкури запівдарма віддає, золото знайде — то ще й у тюрязі посидить, поки докаже що собі нічого не сховав. І це ж такі, що їм ховатися не треба. А нам? Що ми будемо робити, коли ні риби, ні шкур, ні нічого іншого не зможемо ані продати, ані проміняти? Їстимете саму рибу й дичину без хліба й соли? А сорочку на хребет звідки візьмете? Чи будете голі по морозі ходити?

Ми не знали, що на це відповісти й мовчали. А Петро говорив далі:

— Як збираєтеся з чесною праці жити, то сидіть тут. Бачите, що і я сиджу, хоч тайгу краще від вас знаю. І сидітиму, поки путящих молодців не підберу. Їх у таборі легше знайти, ніж поза табором. Тому й сиджу, чекаю... Ні, панове, ні!.. По-моєму, гнити — то гнити, а жити — то жити: скочив на те, що погано сховане, відірвав, скільки вдасться, сліди за собою перед собачниками замів, у затишний кут сховався і — лежи. Лежи, відпочивай, їж, пий, гуляй, жінку лести, поки вистачить. А там — знову скачи. Оце

життя!..

Нас такі ідеали не приваблювали, своїх ми Петрові накинути не могли, і між нами поставала стіна холоду. Ми відчужувалися, перестали разом співати і ввечорі, коли лишень вибивала година, лягали й засипляли без ніяких оповідань.

Та все ж, коли Петрові доручено підібрати розвідну групу, він узяв нас трьох. Не хотів ні більше, ні менше, хоч ми його дуже намовляли взяти ще Артеменка й Космача. Він був упертий, як осел, і ніякі доводи на нього не впливали.

Саме того дня, коли ми мали вибратися в першу розвідку, знову прийшла "пошта". На цей раз я зауважив, як випав сучок, а за ним і папірець. Притьмом вискочивши на двір, завернув за барак, але не побачив нікого. Та й не дивниця, бо стояв густий туман, крізь який і на віддалі трьох кроків не можна було нічого побачити.

Коли вернувся до бараку, друзі вже записку прочитали. В ній було написано:

"Петя, сьогодні повернуться з лікарні Смик і Чижик. Їх посилає Єзя на твою смерть. Бережись. Твій Друг".

— С-собака! — вилаявся крізь зуби Петро. — Раз поспробував, то тепер уже боїться до чесного бою стати — він убивців у спину посилає...

— Не бійся, Петре, — потішив я його. — Нас четверо, то матимеш очі і на спині й по боках. Та ще й приятеля, який тебе остерігає.

— Хотів би я його знати. Чого він криється, дурний? Боїться Єзя? Під моєю опікою міг би спокійно жити.

Отже, ми вийшли на розвідки, як я вже згадав топографічна та геодезична групи виходили до праці й поверталися без конвою. Але тому, що пускати Петра в тайгу було все одно, що вкинути рибу у воду, нас самих не пустили. Додали нам двох "собачників" з величезним вівчуром.

За той час, що я був у таборі, ми ходили на роботу все в те саме місце. Рубали ліс і відносили його на берег ріки. Тому сніг довкола був стоптаний, засмічений, забруджений, а ціла місцевість виглядала обдертою і споганеною, уподібнившись до сотень тих огидних нехлюйних створінь, що повзали по ній. Та в перший день нашої виправи з Петром, коли ми лишень вийшли на гору й глянули довкола, мені забило віддих і засліпило очі. Яка розкіш, яка краса!! Блакитне безхмарне небо накрило тайгу, наче півшкаралупина велетенського яйця, деь припавши щільно визубленими краями до далеких обріїв. А під нею пишалися затягнені білим грезетом гори та долини, на яких, мов кристалеві жирандолі, блищали й іскрилися вкриті інеєм дерева. Чіткість ліній, чистота барв, і взагалі ота гордовита велич просто гнітили мене, і я боязко оглядався назад, дивуючись, що наші сліди були блакитнувато-білі, а не чорні й брудні, як постаті.

Ми спиналися вгору і спускалися вділ, вживаючи спеціальних сибірських широких лижв, підбитих звіриними шкурами зі шерстю. Нікому з нас цей рід спорту не був чужий. Святослав опанував його за три роки перебування в таборах, Арпад оволодів цим мистецтвом у процесі підготовки до перебування "у місцях віддалених", а я бавився ним поважно у молодості, а потім — для приємносте й у зрілому віці. Правда, то були

звичайні лижви, не такі, як сибірські, але при певній зручності і вправі зі сибірськими також можна було легко дати раду.

Кажу, що найбільше звиклим до них із нас був Святослав. Та на моє велике здивовання, він відстав при першому ж підйомі на гору. Коли ж ми врешті видряпалися, дихав важко і хитався на ногах. І тут я раптом зрозумів, що він поважно хворий, напевне на серце. Пригадав собі, що він кожного ранку вставав з набряклим лицем і мішечками під очима. Чому я не звернув на це уваги? Мабуть тому, що в усіх в'язнів вигляд був нездоровий, особливо зранку, після проведеної серед смороду й браку повітря ночі. Тепер же, побачивши шуряка у повному світлі дня, я злякався. Мені стало невимовно боляче й сумно, коли через голову майнула думка про те, що я можу його втратити.

Коротенький зимовий день минув скоро. Петро наказував нам довбати тут, довбати там, але я був переконаний, що він це все робив без найменшого зацікавлення. І ми повернулися до табору з порожніми руками.

Вже в бараці Петро, з притаманним його типу людям грубіянством, сказав Святославі:

— А з тобою, браток, далеко не забіжиш. Паршиві твої діла...

— Посидиш ти три роки — твої не кращі будуть, — поспішив я перейняти шурякову відповідь. — Тут від самого повітря можна вмерти, не то що захорувати, чи силу стратити.

Ніхто не сказав нічого, а мені було ніяково. Я відчував, що сказав не так і не те, що треба було.

В бараці вже були Чижик і Смик. Вони вдали, що не помітили ні нас, ні Петьки, і цією ігноранцією підтвердили, що мають якісь потайні наміри.

Вибила година сну — і ми полягали. Поміж нашою чвіркою чомусь залягла напруженість, ще відчутніша, ніж попередніми днями. Здається, не дивлячись на втому, ніхто з нас не міг заснути. Мені, наприклад, далі ввижалася незаймана білість блискучої тайги, а рівночасно гнітила думка про Святкову хворобу. Я був переконаний, що, коли б нам удалося вирватися на волю, він би подужав. Скільки людей живе довгі десятки років з хворобою серця! Не міг би жити й Святослав?

Здавалося мені, що зовсім не хочу спати, а, отже, заснув, не спостерігшись, коли. Саме піднявся у солодку ясну блакить, що нависла над білою тайгою, як несподіване падіння чогось важкого зверху мене збудило. Ще перше, ніж розплющити очі, я вже інстинктивно наставив руки, захищаючись від ударів, які літали довкола, й одночасно старався висмикнути з-під тягару своє тіло, яке стало ареною бою.

Від мого маневру багаторуке й багатоніге клубовисько перекотилося вбік і гепнуло на підлогу. Я зрозумів, що відбувся планований напад, і також кинувся у боротьбу. Але моєї допомоги вже не було потрібно: Чижик лежав нерухомо під нарами, а Смик сидів на долівці й спльовував кров'ю. Кров стікала також із його похиленого обличчя й капала на підлогу.

В коридорі почулося гупання багатьох ніг — і ми всі, як рівнож і всі інші в'язні,

розбуджені бійкою, вмить попадали на нари, прикинувшись сплячими. Лишилися тільки Смик із Чижиком, і на них упав гнів сторожі.

— Не вспіли з лікарні повиходити і вже знову побилися, с... сини?! — кричали конвоїри, додаючи ще міцніших словечок. — Ану, збирайся!..

Блатні не зрадили нікого, коли їх тягнули з бараку до карцеру. Все ж таки і в них були свої засади, які не дозволяли "капати" на інших.

Після того, як конвоїри з (парадокс!) заарештованими арештантами відійшли, в бараці почав повзати тихий шепіт запитів і здогадів, але ми нічого не казали. Лишень Петро, повернувшись до Святослава, простягнув руку:

— Дай п'ять, Ваньок (він знав Святослава лишень по фальшивому імені). І знай: кому Петька Большой подав руку — друг до смерти! І ти, Арпашка, також дай п'ять! Від сьогодні — моя кров — ваша крав, хоч ви, дураки, й чесні...

Виявилося, що то Святослав урятував Петьку від неминучої смерти. Він не спав і почув таємничі шелести. Та все ж, поки успів нас побудити, Чижик і Смик напали. І був би Петро позбався життя, коли б Святослав не відбив руки з піднесеною фінкою.

Петька мав за що дякувати.

По цій події ми ще не успіли поснути, як почався трус. Нас голими повиганяли на коридор і протримали так дві години, поки "собачники" перевертали все в бараку догори коренем. Дві фінки, відібрані Петькою та Арпадом у блатних, опинилися в руках конвоїрів. Добре, що хоч мої колеги успіли їх підсунути під піч, і тому лишилися поза підозрінням.

Так ми щодня виходили на розвідки і двічі повернулися з добрими пробами. Сталося це не завдяки старанням, чи знанням Петра, але завдяки тому, що над Алданом, як і здовж цілої Лени є багато золота.

Місця знахідок позначено, до Москви напевно вислано відповідний звіт, і адміністрація табору могла очікувати винагороди. Нас же лишень "підбадьорили" подвійною порцією таборового макуха і пачкою махорки на кожного чоловіка, хоч серед нас не було ані одного курця.

Кожного разу, коли нам доводилося йти вгору, я з тривогою слідкував за шуряком. Він, сердега, вдавав бадьорого й усміхався, але сили його зраджували, і це часто було причиною злости конвоїрів. Петро при тому гнівно морщив брови, а мене тоді збирала охота скочити на цього "друга до смерти" і скинути його сторч головою вниз.

Якось то ввечері, коли ми повернулись до бараку, Петро раптом рикнув і скочив убік.

— Та, вошивче! — заскрипів він, підіймаючи когось за комір. — А я ж тобі не казав, щоби ти мені більше поперек дороги не ставав?!

Нападений безсило тріпав руками, але протестував енергійно, як певна себе людина:

— Підожди, підожди, не бийся!.. За добро не б'ють!.. Ти знаєш, кого б'єш?! Ти знаєш, хто тебе попередив?..

— Ти?!

— Я!

Це був Крюк.

Петька з люттю штовхнув його від себе і з ненавистю сказав:

— Краще би мені було бути зобов'язаним собачникові, ніж тобі, вошивче! Але — твоє щастя... Та, однак, знай: як тільки поквитуся за добро — поквитуся і за... Ти знаєш...

Отже, Крюк знову опинився між нами. Дивно, але виглядав притомнішим і здоровішим, хоча напевне не від ліків, яких у лікарні не було. Очевидно, примхлива хвороба зробила свій черговий поворот до кращого. І в мене навіть зродилося бажання — бодай вибити його на рахунок давніх і важких боргів. Та знову зупинила від розправи думка, що я безсилий виміряти йому заслужену кару. І я знову махнув рукою.

Події йшли второваною дорогою. Наша група, як і всі інші робочі бригади, виходила з табору ранком і віддалялася не більше, як на півдня дороги, щоби другу половину дня мати на поворот назад. Мірило півдня було нашим радіусом, Кугурча — центром, а ми крутилися довкола нього, неначе теля на прив'язі. Зрештою, розшуки виявилися успішнішими на лівому — західньому березі ріки, і нам наказано ходити в той бік.

Дні стояли морозні, соняшні й тихі, сторожі якось не показували своєї влади, навпаки слухали наказів Петра, харчі ми одержували окремо, тому їли краще, і через те все наше життя, якщо й не було добрим, то в усякому разі було кращим, ніж в інших в'язнів. Бувало, заїдемо далеко в тайгу, виберемо відповідне місце і розкладемо два вогнища: одне для нас, друге — для "собачників". Джаґани^[42] й інше знаряддя поскладаємо в купу, і біля нього конвоїри садили вівчура, щоби ми не вжили його, як зброї. Отак і відпочиваємо та гріємо страву: конвоїри біля свого вогнища, а ми — біля свого. Нам було навіть зручніше, бо ми не мали зв'язаних автоматами рук, як сторожа. Припечемо на вогні хліб, шматочок дичини, або риби, зваримо окропу, або й узвару з диких ягід, — все ж не смердяча таборова юшка, — і якось на час призабудеться наше справжнє положення.

Жури́в тільки нас Святослав. Не лишень мене й Арпада, але також і Петра. Розбійник любив дряпатися на гори, хоч на шпильях звичайно ніхто ніколи золота не шукав. Але він, чи то з якоюсь іншою метою, все намагався лізти вгору. Ми слухняно лізли за ним і, хоч ці підйоми звичайно бували дуже круті, не протестували б, коли б не Святослав. Йому приходилося погано. Через яких десять хвилин він уже починав вибиватися з сил, задихався й хитався на ногах. Намагаючись прикрити слабкість усмішкою, викликав у нас велику жалість до себе й змушував Петра гнівно супити брови. Ніби похопившись, наш проводир затискав уста й починав обгинати гору обручем, або, взагалі занехавши намір, наказував спускатися вниз.

Я знав, що Святославова амбіція в таких випадках була глибоко зранена, що він сердився і страждав. Бо Чепи-Ходоровські були дуже милосердними, але самі не привикли бути предметом милосердя. Та ще й, в даному випадку, — чийого!..

Тим часом Петро, не знати з яких причин, починав з години на годину проявляти все більшу приязнь до Святослава. Чи то зростала вона із вдячності за рятунок життя,

чи будила її гарна, щира вдача мого шуряка — на це напевно ніхто, ані не сам Петро, відповісти не могли би. Зрештою, хто зможе збагнути всі примхи й відрухи темної розбійничої душі? Та, як би там не було, Петро перший кидався на допомогу Святославі, коли той її потребував, розділюючи харчі, завжди відділював йому кращу й більшу пайку, не дозволяв носити наших шукацьких знарядь, а одного дня заявив, що Святослав, який досі спав скраю біля мене, спатиме посередині між ним (Петром) і мною. Ми не сперечалися, бо з такої зміни Святославі, правда, користи великої не було, але й шкоди — також.

Увечорі я почув муркїтливий шепіт Петра, звернений до Святослава:

— Ти, Ваньок, десь холодного повітря вхопив. Холодного, або гарячого. Повітря — то таке: як його забагато вхопити — воно в легені не пройде і згусне в клубок. Тоді ні туди, ні сюди. Тільки на серце давить. У нас його лікували так: як холодне повітря шкодило, то давали пити горілки з медом і в суху парню хворого садовили. Як попопарять дві години, одразу кращає. На гаряче ж повітря перший лік — п'явки. Ех, коли б оце мій батько жив, а ми на волі були, ми би тебе вилікували раз-два!

Я слухав це і радів, що Петро позбавлений можливостей застосувати способи свого лікування на моєму родичеві. А Петро, ще більше обнизивши голос, шепотів:

— І на волю не так важко дістатися, але силу треба мати, Ваньок. Перші два-три дні людина мусить в'юном звиватися, щоби собачників з толку збити. Треба без передишки бігом бігти через гори й долини, через ліси й ріки, не ївши, не пивши і не спавши. Як же з тобою тікати?..

А в мене й Арпада пляни втечі приплідли й зів'яли.

Ми не зрікалися їх, лишень чекали якогось щасливого випадку, а, коли по щирости сказати, то в глибині душі надіялися на Петьку.

Та сталося не так, як гадалося. Саме по новому році в табір прибуло кілька вантажних машин, повних жінок. Досі населення нашого невеликого табору складалося виключно з чоловіків, і поява жінок викликала сенсацію, особливо серед блатняків. Одночасно розійшлася вістка, що на місце жінок мають вивезти частину чоловіків. Одні казали, що цих чоловіків мають вивезти до копалень золота Том-Мату біля міста Алдан, другі казали, що до Аляну на березі Охотського Моря, де також були копальні золота.

— Може і нам доведеться потрапити в цей транспорт, — міркували ми. — І, може, по дорозі лучиться нагода тікати?..

В таборі був особливий рух, і це підтверджувало поголоски.

Дивно, ми рахувалися з тим, що можемо лишитися, рахувалися з тим, що можемо потрапити на транспорт, але зовсім не передбачали того, що якраз сталося: що нас розлучать. Справді, до транспорту викликали Космача, Артеменка, Жучка і... Святослава.

Коли покликаним сказали "собірацца с вещами", я мало не крикнув:

— А ми?!

Та в ту ж хвилину зрозумів, що ніякі питання не допоможуть. Святослава забирали, і

він мусів іти. Ми мали розлучитися назавжди, бо ж каторжні табори порозкидувані по цілій безмежній простороні сибірській, а від табору до табору сотні й тисячі кілометрів.

Блідий, аж зеленкуватий Святослав тремтячими руками складав щось у свою роздавлену обшарпану валізку, і по його обличчі пробігали нервові судороги. Арпад щось пхав йому в руки зі свого убогого майна, а Петро сів на нарах і втулив лице в долоні.

— Швидше, швидше!.. — підганяли конвоїри. — Давай, не затримувати. Виходь!

Тратити вже не було чого, і ми вхопили один одного в обійми, трясучись від ридань.

— Святку, — шепнув я щурикові, — коли я втечу, я не заспокоюся, поки й тебе не звільню!..

— Дякую, Несю, — відповів він мені скоромовкою, — але не будь нерозважним і не роби дурниць.

Конвоїри не могли стерпіти таких сентиментальних і зворушливих сцен, як наше прощання, бо це видавалося їм дуже небезпечним, і підскочили, щоби нас розвести. Та все ж Святослав і Арпад зуміли потиснути один одному руки, хоч за це кожен одержав кілька ударів. У цілому бараці відбувалися подібні сцени, тільки слабші. Бо кожен успів із кимсь зблизитися і заприятелювати.

Святослава разом з іншими погнали до етапної кольони, я з Арпадом попленталися на місце збірки робочих бригад. Місце було порожнє. В Арпада, напевне, як і в мене, пролетіло через голову питання: де це подівся Петро, про якого ми в метушні прощання зовсім забули? Але ні я, ні Арпад уголос не спитали нічого. Були ми обидва занадто пригнічені й розгублені, щоби трудитися всякими дурничками.

Довкола в темноті гомоніло, рухалося, брязкало знаряддя, гуділи мотори важких автомашин. А ми за звичкою танцювали на морозі, б'ючи ногою об ногу, хоч я, наприклад, в ту хвилину не помічав ні холоду, ні снігу.

І раптом до нас підбіг обліковець.

— Ви! — крикнув. — Прилучайтесь до бригади трачів[43]! Пішли!

— Не підемо на розвідку?! — здивувалися ми.

— Підете тепер на ..., а не на розвідку! — нецензурно вилаявся обліковець. — Пішли, куди кажу!

Трачі стояли разом із лісорубами і "кострожогами"[44] і ми, не розуміючи нічого, пішли до них. Зрештою, було нам усе одно.

Палення ріща[45] та трісок уважалося легкою роботою, тому серед "кострожогів" були інваліди та старі люди, в тому числі й Стопкін.

— Іх-хі-хі!.. — зустрів він нас злим смішком. — Ну, і як же там ваша дружба з Петею, га?.. Вони, фраєри, до нього підлизувалися, надіючись у нього милосердя заслужити. А він узяв і — фють! — раз! І вам те саме буде. Іх-хі-хі!..

Я зрозумів, що щось сталося, і десятки питань зароїлися в моїй голові. Та охоти — питати Стопкіна я не мав і рубнув йому навмання:

— Чого ж ви заздрите, ваше превосходітельство? Чи наша дружба стояла вам на перешкоді, щоби подавати мішок Петьці? Ця служба вам і надалі може бути

гарантована...

Колона рушила, і тоді Вербняк, що йшов поруч зі мною, спитав:

— І за що ж то він його?

— Нічого не знаю, — відповів я. — Що сталося?

— Не знаєш?! — вкрай здивувався Вербняк. — Та ж Петька Івана ножакою пробив!

Я став, як укопаний, спаралізований потворною новиною, і серце моє завмерло, неначе враз замерзло на морозі. Хтось наскочив на мене з-заду, хтось мене штовхнув, хтось крикнув і вилаявся. Почали кричати конвоїри, загарчали цьковані собаки, а я стояв далі й не розумів, що був спричинником цієї всієї метушні. Врешті мені дали стусана в спину, а хтось ухопив за руку і потягнув за собою. Я йшов, наче п'яний, і щойно на роботі почав приходити до пам'яті.

В обід підійшов до мене Арпад і в загальних рисах оповів деякі подробиці події. Отже, Петька кудись бігав, із кимсь лаявся, а потім з'явився біля колони етапників і, зайшовши з-заду, вдарив Святослава ножом у бік. Святослава забрали до лікарні, а Петьку посадили в карцер.

— Як ти можеш пояснити це все? — спитав я Арпада.

— Не можу пояснити, — признався Арпад. — Якщо він нормальний, не збоченець, то доведеться хіба признати, що ми, звичайні люди, ніколи не зможемо збагнути глибин, до яких спроможна спуститися розбійнича душа.

Важкий був цей день, а ще важча ніч. Вернувшись з роботи, я пішов до лікарні, де мені сказали, що Святослав непритомний і напевне цієї ночі не переживе. То ж і я, хоч як був натовлений цілоденним тяганням великої пили, не міг заплющити очей.

А ранком, замість піти по снідання, пішов знову до лікарні.

— Той, що його Большой продірявив? — перепитав коридорний, флегматично скручуючи махоркову цигарку. — Кого Петька на ніж ухопить — живим не виходить. Зажмурився той мужичок.[\[46\]](#)

Більше я не бачив шуряка. Навіть мертвого. Як то звичайно робилося, його попорене "для певности" тіло десь зарили у спільну яму зі сотнями інших. І вже не потребував Святослав моєї допомоги для втечі — він звільнився сам і перейшов у той світ, де йому не загрожувала погоня з собаками...

Практично й філософськи беручи, Святослав мало втратив, а все ж на його вбивцю у моїй душі виросла така непримиренна ненависть, що я його не міг бачити. Коли по виході з карцеру, Петька підійшов до мене і почав щось винувато мимрити, я вхопив його мішок із нар і пошпурив у другий кінець бараку.

— Геть!!! — закричав я. — Не підступайся і не смій озиватися до мене!..

На величезне здивування всіх присутніх, Петька тихо відійшов від мене, вибрав собі інше місце і, наказавши подати мішок, мовчки ліг.

А через кілька днів Арпад мені сказав:

— Ти мене питався, як я можу пояснити вчинок нашого розбійника. Тепер я вже можу пояснити і, знаєш, мушу признатися, що ми таки були гіршої думки про Петра, ніж він на це заслуговує.

— Ти говорив із ним?

— Коли бути точним, то він заговорив до мене. Совість його гризе...

Я не міг нічого на це відповісти, й Арпад, вичекавши, продовжував:

— Він каже, що не мав наміру вбивати — він хотів лишень поранити, бо це був єдиний спосіб рятунку від етапу.

Мене потрясли слова приятеля. Отже, такі були мотиви незрозумілого і жорстокого вчинку?! Пояснення було просто неймовірне, але саме тому не залишало місця для сумнівів.

— Нещасний! — говорив далі Арпад. — Він запевняє, що з більшою охотою пробив би себе десять разів, коли б лишень це допомогло. Мучиться дуже від докорів сумління й каже, що після Святославої смерті йому життя обридло і світ став немилим... І, ти дивися, до чого може з великої приязни додуматися розбишацький розум!..

В голосі Арпада відчувався жаль до Петра, а слова були розраховані на те, щоби мене помирити з убивцею.

І правда, що моя неприязнь до Петьки після цього пояснення враз зменшилася наполовину, але й тієї половини було забагато, щоб я міг простити все. Занадто вже я любив Святослава і занадто мало мав близьких людей на цьому світі, щоби могли так легко прощати їхню смерть убивцям, навіть і невірним.

— От що, друже, — сказав я Арпадові, — нехай там того Петра Бог судить. Я йому не ворог і зла не бажаю. Але не бажаю також ані говорити з ним, ані не бачити його.

Арпад зрозумів мене й не пробував переконувати змінити погляди, лишень зідхнув із жалем:

— От і зруйнувався нам наш найкращий плян утечі!..

— Це ще не був плян, і не був він, зрештою, такий добрий, щоби за ним жалувати.

— Сам по собі він добрим не був, і навіть, — годжуся, — не був пляном, але був найкращим з того, що ми мали... А час біжить так скоро, а життя так легко тікає з цього світу, що я починаю плакати над кожною змарнованою хвилиною...

Я вхопив Арпада за руку і потиснув:

— Те самісеньке мені в голову прийшло першого ж дня, як я тут опинився. Жив я з чужими документами, був обережним, а потім виявилось, що то все — глупе. Мабуть отак почуває себе скупар, який врешті довідується, що всі гроші, які він ощаджував протягом життя, втратили вартість.

— Добре порівняння! — похвалив Арпад. — Тому, колего, давайте за ту решту, яку ще можна витратити, зазнати чогось доброго. Ви — духовного стану й самі на духовника готувалися, то, може вам буде і не до шмиги почути мої міркування, але я їх висловлю: треба вибрикатися на цьому світі, бо на тому не дадуть. Там треба бути сумирним і спокійним...

* * *

При всій нечуваності більшовицького бюрократизму, певні речі в СРСР вирішуються абсурдно скоро, точнісінько так, як тисячі дрібниць, не вартих списаного ними паперу, вирішуються місяцями і роками. Взяти хоча б і цей випадок із нашою

знахідкою. Властиво, то була навіть не знахідка, а лишень знахідка ймовірності, що у віддалі яких 50-60 км. від нашого табору на північ, у долині при березі ріки Алдан може бути золото. І цього вистачило.

Не минуло й місяця, а з Москви прийшов наказ — поробити всі можливі приготування, щоби відразу, як лишень розмерзне ріка, приступити до миття золото-носного піску. Сибірське літо дуже коротке, й Москва не хотіла дарувати з нього ані одного дня. Мусів цей наказ вийти з божевільної голови, бо ж, щоби поробити приготування, треба було людей, щоби люди могли щось робити — вони мусіли, насамперед, мати де зупинитися; щоби вони могли десь зупинитися — треба було зробити їм захист. А, щоби цей захист зробити, потрібно було знову людей. Коротше кажучи, виходило зачароване коло, з якого таборува адміністрація заризикувала вийти лишень тому, що їй було байдуже до кількості жертв, які могла за собою ця божевільна виправа потягнути.

Отже одного дня створено нову бригаду, названу "продвігалкою" (від слова "продвігаться" — "просуватися"), яка мала своїм завданням вийти вперед і приготувати сякі-такі житла для більшої кількості людей. Бригадиром "продвігалки" зробили Петьку Большого, дарма, що йому за вбивство Святослава мали додати ще кілька років до попереднього вироку. Бригада складалася з 50-ти в'язнів, 20 конвоїрів і двох вівчурів. Через те, що бригаду доручили комплектувати Петьці, не дивно, що я й Арпад першими увійшли до її складу. Решту Петро добирав за засадою вправності ходіння на лижвах, за якою вже йшли другорядні вимоги: здоров'я й фах. А через те, що я з Петром не розмовляв, то для мене й по сьогодні лишається загадкою — яким чином у "продвігалку" попав Крюк? На лижвах він ходив погано, здоров'ям не відзначався, і фаху, коли не числити чекістського та демагогічного, не мав ніякого. А, отже, й він потрапив у нашу бригаду. А назагал "продвігалка" складалася з людей майже поголовно кримінальних, несимпатичних і для нас незнайомих.

Було би довго оповідати, з якими труднощами наша бригада дісталася на місце, везучи на власних плечах усі знаряддя. Адже від Кугурчі до уявних золотих покладів через глибокі сніги не міг навіть запряжений у сани кінь пройти. А ми мусіли! Не буду також оповідати, як ми збудували першу землянку, в якій першу ніч мусіли тулитися і в'язні, і конвой, і собаки, і знаряддя, і харчеві запаси. Ми не позамерзли тому, що сиділи (лягти не було місця) один на другім, а не позадихалися тому, що мороз, неначе, мечами, пролазив крізь накриття землянки, втискаючи до неї ледове повітря. Йдиноккою нашою потіхою було те, що наші дозорці терпіли так само, як і ми. Тільки в'язні мовчали, а дозорці лютилися й лихословили, вважаючи всю виправу великою для себе несправедливістю.

І лишень щось по чотирьох днях нелюдських зусиль, терпінь і безсонних ночей ми врешті мали дві землянки з печами, які таки гріли, а не диміли, з парами, з подвійними дверима і з маленькими віконечками. Правда, коли нагрівалися залізні бочки, які правили за печі, виявлялося, що тут і там топиться замерзлий ґрунт, і від того починає капати, текти, а на долівці творяться болото й калюжі. Правда й те, що тут і там раптом

відкривалися щілини, в які задувало лютим морозом. Але це вже були дрібниці. Головне, що ми мали захист, могли після закінчення роботи посідати біля гарячої печі, пороззуватися, просушити онучі й взуття та випити гарячого окропу, настоящего на запашних прутиках овочевих куштів.

Та ці всі благодаті обійшлися нам досить дорого. У балянсі ми мали сімнадцятеро важко хворих від простуди й інцидентів ув'язнених і трьох, також важко хворих, конвоїрів, що, правда, вже можна було скоріше віднести на сторінку зі знаком плюс. Конвой чекав зміни, що мала прийти з Кугурчі з новою партією в'язнів. Тоді при повороті мали забрати з собою хворих. Та поки що і конвоїри і в'язні лежали без лікарської опіки і без ліків.

Я й Арпад, як підопічні бригадира, здебільша були зайняті на кращій роботі — в самих землянках. Послаблення конвою, легший режим і порівняно добрі харчі привели до того, що в мене просто земля під ногами горіла. Я прокидався і лягав з думкою про втечу. І вона тим більше мене непокоїла, що я не міг поговорити з Арпадом, бо біля нас постійно стовбичили як не в'язні, то конвоїри.

Але одного дня ми пішли стягати зрубані в горах дерева. Вилізши на яких 200 метрів понад рівень нашої долини, я став і глянув довкола. Долина майбутнього табору була захищена з північного сходу й північного заходу горами, вкритими гарним густим лісом. Скільки сягало око — розстиалася біла засніжена пустеля, в якій царювала свобода, не скована ще в кайдани тими людьми, що ходили в шпичастих будьонівках, оздоблених на чолах червоними зірками. Небесна синь і білість снігу складали основні прикмети краєвиду.

І лишень над рікою довкола наших землянок темніла брудна латка, а в небо з чорних наперстків коминів здіймався сірий дим. І як воно, Господи, той бруд і погань любить людей! Так і ходить услід за ними.

— Не дивися, синашу, з такої висоти, не дивися! — насмішливо озвався півголосом Арпад. — Голівка закрутиться — і можеш дурницю зробити...

Користаючи з того, що нікого не було поблизу, я заговорив до приятеля й сам відчув, як голос мій хрипів з одчаю.

— Хто зна, чи. ми не зробили більшої дурниці, проґавивши марно час?! Адже тепер не стоять на перешкоді ані дротяні засіки, ані...

— Спокійно, друже, спокійно!.. — охолодив мене Арпад. — Тебе сніг осліпив, і ти не хочеш певних речей бачити. "Дротяні засіки"... їх тут і не потрібно. Чим менший гурт, тим важче його покинути непомітно...

— Знаю, знаю... Але, бачиш, як уже раз людині западе в голову певна думка, то людина не заспокоїться, поки її не здійснить, або... поки не зазнає невдачі. І я, ось, думаю, думаю... Наприклад...

Коли я звірився Арпадові зі своїх проектів, він вдав глибоко огірченого й зідхнув:

— Ви, кавалере, маєте непристойну звичку — красти чужі думки... Тому беріть ліпше цю колоду і суньте її добровільно, коли не хочете, щоби вас до того змушено силою...

Я справді з потроєними силами вхопився за колоду і взагалі, сам того не помічаючи, з нервовости працював так, як колись у найгарячіший робочий час у себе вдома. Аж старший конвою мене похвалив:

— От ти, маладець, стараєшся. Як і далі так будеш — скажу начальству, щоби тебе бригадиром поставили.

Почувши це, Арпад, що стояв спиною до конвоїра, перекривив пику і мовив уголос:

— Це він тому, що дуже хоче собі строк скоротити...

— А тебе ніхто не питає! — гримнув конвоїр. — Ясно, що хоче строк скоротити. І скоротить, коли схоче.

Арпад висолопив язика. Не знати, чи з удоволення, чи з фізичного зусилля.

Прибитий несподіваною смертю шуряка, опанований думкою про втечу, я мало звертав уваги на те, що діялося довкола мене. Але все ж кілька разів мимовільно занотував собі в пам'яті дивний вигляд Крюка. Він уже не лякався при зустрічах зі мною, не здригався, не блід і не ховався за чужі спини. Взагалі мав вигляд нормальної людини, тільки людини приреченої, переможеної й упокореної. Він був тихий, апатичний і спокійний. Дивував усіх безмірно, бо забував ходити по харчі й махорку, що було нечуваним серед в'язнів, лягав спати будь-як і будь-де, хоча місця було багато. Взагалі проявляв повний зник[47] саме тих примітивних інстинктів, що їх виплекувало жахливе в'язничне життя.

З першого ж дня побуту на новому місці Петро взявся за полювання. Він був майстром — наставляти сильця, в які попадалося безліч зайців, а навіть дикі кози та олені. У висліді ми мали свіжину, і це дуже в'язнів тішило. Та найбільшим мисливським трофеем Петра була прекрасна бура лисиця, на самий вигляд якої наші вівчурі подуріли чисто. Виховані на засадах "комуністичної етики та моралі", вони вищали, скакали й тремтіли, як у пропасниці, не знаючи, як поставитися до нового в'язня: чи як до "ворога народу", якого треба роздерти, чи як до представниці прекрасного полу, біля якої, залицяючись, все ж можна жити надію на ласку. Каторжне життя і собакам прищепило засаду, що на безриб'ї і рак риба...

Хтось із конвоїрів піддав думку, що лисицю треба попросту вбити, щоби не баламутила "вірних псів революції", але Петро вступився за свою здобиччу, кажучи, що за такий рідкісний екземпляр можна взяти добру нагороду. І лисиця була врятована. Для неї зробили міцну клітку і примістили в конвоїрській землянці.

Треба сказати, що з моментом, коли лишень зведено землянки, сторожа від в'язнів відділилася, зайнявши, звичайно, землянку, обладнану краще. Там же містилася комора з харчами, знаряддям та всяким таборовим причандаллям, там же лежали хворі конвоїри, там же була і їхня кухня. В'язнична ж землянка, помимо того, що була гірше обладнана, різнилася від конвоїрської ще й тим, що була переділена на дві нерівні частини. В дальшій і більшій половині була наша "резиденція", і вихід через неї йшов через меншу половину, де стояла варта з одним вівчуром. Між обидвома землянками від дверей до дверей були протягнені міцні линви, щоби на випадок пурги влегшити перехід з одного житла до другого.

І ця пурга раптом упала, неначе бич з неба. Сталося це дев'ятого, чи десятого дня нашого перебування на новому місці, саме тоді, коли з Кугурчі мала прибути зміна конвою і новий етап.

Хтось може закинути, що вживання слова "пурга" є недбальством супроти засад збереження чистоти мови. Але це буде несправедливий закид, бо наші "заметіль", "сніговія", "хвища", чи ще якісь означення не вичерпують і половини того страховища, що називається пургою. Її сила просто неймовірна і, коли знаходить якесь порівняння, то хіба з бурею на відкритому морі. Впіймана пургою людина котиться, мов звичайний скручений листок з дерева, а сніг може перетворитися в дуже небезпечну зброю, що розтинає тіло до самої кости. Пурга не дає дихати, розриває горло, розсаджує легені, сліпить очі й за кілька секунд, проникнувши в усі пори одержі, вистуджує людське тіло на лід. В часи пурги, як в ніч Єговиного Проходу по Єгипті, все ховається до своїх жител і не виходить навіть на полювання, хоч би і як голод докучав.

На цей раз пурга почалася зранку. Ми ще не встигли навіть взятися по-справжньому до роботи, як нам наказано покинути все, зібрати знаряддя і повертатися до табору. Поки ми злізли з гори, вітер уже валив із ніг, а за годину за стугоном і ревом не було чути навіть лайок та прокльонів сторожів, лютих, що через пургу очікувана зміна може не прийти ще других десять днів.

Що ж до мене, то перший удар бурі, який примусив мене зігнути і заплющити очі, одночасно, здавалося, розпростав за моєю спиною крила. Я мав таке враження, наче вже тікаю, і від того моя голова пішла обертом. Закрутилися і затанцювали в ній усі недодумані плинні і зв'язані з утечею, всі уявлення і бажання, що вже кілька тижнів, одні на зміну другим, ходили вслід за кожним моїм кроком. Я йшов, наче не ледовим вітром, а полум'ям обнятий, і ніс у грудях тверду постанову: тікати раніше, ніж скінчиться пурга. Вона сховає нас у своєму лабіринті, попускає за нами сніжні завіси, позамітає стежки і здує запах із наших слідів перед вівчурами. Вона сипатиме снігом в очі погоні, збиватиме її на манівці і позбавлятиме охоти шукати нас. Ми пропадемо серед неї, як голка в стирті соломи, як насіння дикого маку серед зораної ріллі...

Добре, але, чи пурга має більше милосердя до втікачів, ніж до переслідувачів? Смійтеся, але я тоді на таке питання відповів рішучо позитивно: так! Адже втікач мусить мати більше сили й витривалості, ніж погоня, бо ним керує бажання і відвага, а погоню — примус. У втікача спонук криється всередині, в погоні — ззовні. Стихія для втікача — суперник, для погоні — ворог. І, зрештою, у втікача одна дорога, в погоні — сотні. Не так легко потрапити на потрібну, особливо ж у завірюху.

Рішення скріпло й обросло бажанням та нетерплячкою, і я не міг дочекатися хвилини, коли можна буде спокійно поговорити з Арпадом. А він, як і слід було припускати, переживав те саме, що й я, та з такою ж нетерплячкою вичікував слушного моменту для розмови.

І такий момент нарешті настав. Крюк почав оповідати якусь історію вартовим, а вартові, зацікавившись оповіданням, перестали звертати увагу на в'язнів. В'язні ж із того скористалися, і кожен зайнявся тим, що видавалося найкращим: одні спали, другі

трусили вошей, а ще інші покладаємці малювали карти. Отже, ми могли говорити вволю. Але що нам було з того, коли всі наші пляни варті були торби січки?.. Окремі деталі виходили зовсім добре, але сполучити все в цілість ми не вміли. І це нас дуже нервувало. Бо, коли би не ці деталі, що дражнили нас, мов іскри надії, ми попросту, може, й занехали би цілу справу і здалися б на волю течії. Але зречтися тих, нехай і дрібненьких, іскор не вистачало сили.

І коли ми так перешіптувалися, до нас несподівано підійшов Петро. Майже силою здобуваючи місце, сів поміж нами і сплів пальцями свої величезні руки. Від смерти Святослава я вперше глянув зблизька в його обличчя, і мене вразив його вираз. Петро схуд, постарівся і став цілком подібним до святого з оливного образу. Заговорив хриплим голосом і, видимо, хвилювався.

— Не жени мене, Несторе, і не відвертайся від мене... Ліпше вже візьми й заріж — не боронитимусь... Пече мене в грудях, наче головешку там хто покинув. А вона і пече, і чадить, і димом душить...

Від хвилювання у нього справді щось клекотіло в грудях, аж мусів прокашлятися.

— Я з добром до вас... — почав знову з поспіхом, видно, побоюючись, що його переб'ють. — І ніколи злого не хотів... Тільки ж рука така проклята, що не звикла промахуватися... Простіть і... Ех!.. От, прийшов я сказати: на волю вас виведу. Здайтеся на мене — я вас виведу і сховаю. І перед негодою і перед собачниками. Живими будете. І нічого не хочу. Підете по своїй волі, куди забажаєте. Я — своєю дорогою, а ви — своєю. Згода?

Я знав напевне, що, коли відмовлюся, він розплачеться — такий жаль чувся в його голосі. Принижено й запобігливо дивився мені в очі, а груди його ходили ходором.

Хоч мені було шкода його, та я не міг ані на мить забути, що він — убивця мого шуряка, і я не знав, що сказати і як поступити. Але на поміч прийшов Арпад.

— Він і не гнівається на тебе, Петре, — сказав також поспішно. — Тільки й ти не гнівайся, що не обіймає тебе. Іван йому більше рідного брата був — таких втрат чоловік скоро не забуває. А те, що ти кажеш — добре. Ми тут також дещо придумали. Ти та ми — ану ж щось справді путнього з того вийде?..

І справді Петровий плян, як і всі наші, також був дуже непевний, а, головню, такий жорстокий, що ми його не могли прийняти. Зате в ньому були дуже важні кільця, яких саме бракувало всім нашим плянам. То ж ми, скомбінувавши одне з другим, нарешті прийшли до чогось більше-менше виразного. Кажу "більше-менше", бо ще лишалося багато білих плям, а багато було дуже ризикованого і непевного. Та нас уже ніщо не могло відвести від задуму, а Петро годився з усім без найменшого спротиву.

Погода нам сприяла. Пурга бушувала не вгаваючи, й наші землянки так занесло снігом, що й удень треба було світити каганці. Хворі стогнали й маячили, вартові нудилися й кляли, час плив марудно-довго, а на загал витворювалося враження чогось безконечно-безнадійного.

Варта змінювалася що вісім годин, але кожна зміна складалася з шістьох вартових, які напереміну стояли на чатах по троє. Отже, троє чатувало, а троє відпочивало,

здебільше спало, але, на випадок тривоги, могло стати на допомогу. Це було, особливо з огляду на пургу, що так утруднювала перехід від землянки до землянки, придумано непогано.

На четверту годину по полудні ми рішилися. Коли прийшов начальник конвою зі зміною вартових, Арпад підійшов до віконечка і попросив, щоби нам у час примусового безробіття дозволено було приготувати виступ самодіяльності. Мовляв, замість спати й нудитися, краще провести час культурною розвагою.

Якраз був період, коли влада навіть заохочувала в'язнів до художньої самодіяльності, тому начальник конвою, що репрезентував у нашій бригаді всі відділи таборової адміністрації, згодився без великого вагання.

Однак застерігся:

— Культурною розвагою, кажеш? Ну, я би мусів перше сам побачити, що то за розвага. Тоді рішу, чи можна її показувати в'язням, чи ні.

— Та то нічого особливого, — пояснив невинно Арпад. — Циркові штучки.

— Циркові штучки? — зацікавився начальник. — А ти ж умієш показувати циркові штучки?

— Вмію. Я — старий циркач.

Заява Арпада викликала велике пожвавлення серед вартових, і вони почали просити, та заохочувати начальника, щоби спочатку взяти нас до їхньої землянки, а з нами разом і Крюка:

— Цей уміє історії оповідати! — хвалили вони.

— Чекайте, — зупинив їх начальник. — Скільки ж вас, циркачів?

— Нас двоє, але треба ще одного на поміч.

— Кого ж вам додати?

Це був дуже делікатний пункт. Нам, звичайно, потрібно було лишень Петра, але ми не могли цього одверто говорити, щоби не викликати підозріння.

— Все одно, кого, — відповів Арпад, — щоби лишень витримав на плечах нас двох.

— Дозвольте мені, начальнику, — попросив Петро.

— Щоби й нас ножем попробував? — вирвалося в мене надто широко.

Начальник усміхнувся:

— Боїшся? Нічого, не бійся, всіх не попробуває. А, як і попробуває, то втрата невелика. Менше мороки. Пішли!

Все пішло нам, як музика по нотах, але всю справу готовий був попсувати Крюк.

"І де він узявся на нашу голову? — майнула в мене думка. — Чи він прикований до мене якимсь невидимим ланцюгом, чи що?"

Глянувши на Петра й Арпада, побачив, що й вони також були лихі: адже й без того небезпечно та ризиковне підприємство ускладнювала непередбачена і небажана фігура.

Чіпляючись грубих тросів, ми ледве-ледве подолали прохід поміж землянками й стратили на цих десять метрів не менше десяти хвилин часу. І під час цієї подорожі у мене, а напевне й у моїх товаришів, виросло ясне зрозуміння, що тікати в таку погоду

— це смішне. Але одночасно, коли б мене хтось у ту хвилину спитав, чи я зрікаюся наміру, я би відповів заперечно.

В землянці було тепло й затишно. Конвоїри світили не каганцями, як в'язні, а карбідовою лампою, причепленою до стелі, і нари не були голі, як у нас, а вкриті вовняними коцями. Зараз при вході ліворуч стояла клітка з лисицею, а далі — стояк зі зброєю. Праворуч містилася на грубо збитих полицях комора з харчами, одежею, аптечкою і всім іншим таборовим майном та канцелярією. Залізна піч, що не вигасала круглу добу, стояла біля самого входу, так що між нею і нарами було досить місця.

Як лишень ми увійшли, вівчур, який також повернувся зі зміною, вмить кинувся до клітки з лисицею. Лисиця фиркнула й зіщулилася в самому куточку, готова, однак, кожної миті до оборони. А в собаки спалахнули всі інстинкти, він завищав і, крутячи нервово хвостом, почав насакувати на клітку.

— Дружок, на місце! — крикнув його доглядач. — Лягай!

Вівчур лишень невдоволено глянув на конвоїра з таким виразом, немов би казав:

— Ат, не морочи мені голови! — і продовжував свої скоки довкола бурої спокусительки.

Наказ довелося повторити двічі, а на додачу вжити ременя, і лишень тоді пес йому скорився. З явним жалем та з виглядом глибокої образи на розумній морді розтягнувся біля стояка зі зброєю, нервово кліпаючи зеленими очима та оближуючи червоним язиком чорні губи. І було по ньому виразно видно, що він довго не витримає.

Ми взялися за підготовку до "культурної розваги", що мала вирішити наше життя, або нашу смерть. Не було в нас, можна сказати, нічого-нічогісенько, чого потрібно фокусникові в нормальних обставинах. Але Арпад, як я вже згадував, був неабияким знавцем своєї справи й обіцяв зробити видовище з нічого. Випросив у начальника конвою мотузку, кілька свічок, пляшки, трохи марлі, три таблетки стрептоциду, уламок хімічного олівця, копіювального й білого паперу, шварцу до чобіт і ще всяких таких нехитрих речей. Марлю ми порізали на хустинки, які пофарбували — одні стрептоцидом на помаранчево, другі — хімічним олівцем на фіялково, треті — шварцом на чорно, а решту лишили білими. Ще забув згадати про кусок брезенту розміром приблизно 2 на 2 метри, натягнений на раму. Ось і все, що ми мали.

Поки ми робили приготування, Крюк зайняв конвоїрів якоюсь масною історією, що нагадувала пригоди Мессаліни, тільки в грубішій редакції. Через те, що історія всіх захопила, ніхто не хотів нічого робити, і начальник конвою наказав Петрові, щоб він пильнував печі й одночасно зробив вечерю: спік заячу печеню та наварив юшки з риби, якої ми ще перед пургою наловили в прорубі ріки, начистили і заморозили.

Я мав велику охоту скоротити всю комедію й обійтися без "культурної імпрези", але, на превеликий жаль, зброї, що знаходилася від нас у віддалі кількох кроків, беріг стійковий[48] і вівчур[49]. Все ж таки порядок був.

— Що зробимо з Жоржем? — спитав я крізь зуби в Арпада.

— Зробимо з нього другого арештанта.

— Геніяльно! — зрадів я. — Це мені не прийшло в голову.

І ми продовжували наші приготування, час-до-часу перекидаючись короткими зауваженнями, яких, крім нас трьох, ніхто не слухав, а, як би й почув, то не надав би їм ніякого значення.

Я в думках обраховував сили: проти нас трьох було п'ятнадцять вояків, собака і Жорж, який невідомо куди пристане. З тих п'ятнадцяти вояків, правда, один був настільки хворий, що його не можна було приймати до уваги, і два менше хворих, але вартих напевне не більше одного. Нас було трьох, але Петра самого я рахував за трьох, а мене й Арпада — кожного за двох. Отже, після всіх математичних операцій із додаванням, відніманням і множенням виходило сім проти тринадцяти й одного собаки. Це, зрештою, не так то було й погано, а тому я навіть вдоволено усміхнувся.

Приготування скінчилися. Конвоїри добре повечеряли, випили по півсклянки горілки, а й ми сьорбнули трохи ситої рибної юшки, хоч від хвилювання їда не лізла в горло. По вечері я й Арпад сховалися за параваном[50] з брезенту, щоб надати собі клоунівського вигляду. Позамотували собі голови мішками, замість гриму, обмалювалися зубним порошком, сажею, стрептоцидом і хімічним олівцем, почіпляли хвости, повивертали кишені й, нарешті, стали подібні не до клоунів, навіть не до блазнів, а до дурнуватих, або й зовсім божевільних. Але нашої примітивній публіці маскарада дуже сподобалася й відразу викликала регіт. Особливе ж враження робив Арпад, який самою вже своєю появою міг піднести настрої навіть добірної аудиторії, а не такої убогої, як ця.

І "цирк" почався.

Я працював, треба сказати, по-партацьки[51], бо вже давно успів утратити набуту свого часу вправу. Мені здавалося, що й сліпому видно, як моя "магічна паличка", яку я ніби запихав у капшук, вилазила через діру капшука й лізла в другу діру — в холошню. А потім знову — коли я, вдаючи, що витягаю її з капшука, насправді витягав другу з рукава ватянки. А з закоркованою пляшкою, в якій я ніби мав зав'язати поміж двома кольоровими хустинками білу, не відтинаючи корка, мало не вийшов конфуз. І лишень кований на всі чотири ноги у сценічних справах Арпад, зауваживши небезпеку, викинув чергового фокуса і на потрібний мені момент відвернув увагу публіки до себе. Я, звичайно, не зівав і підмінив пляшку, за що зискав признання глядачів. Вони були дуже невибагливі та голодні видовищ, і тому мої старі заязовані дотепи, нескладні жонглерські штучки проходили з великим успіхом. Тьмаве світло також сприяло мені й згладжувало мою незграбність.

Але Арпад!.. О, він напевне за ціле своє життя не був на такій висоті майстерности, як цієї ночі. З незрівняною легкістю й подиву гідною зручністю він переходив із жонглерства на акробатичні трюки, з браку устаткування, чіпляючись за стовби і крокви, на яких спиралося накриття землянки. При тому сипав такими дотепами, що не лишень конвоїри та Петро, але й я реготав до болю в боках, забувши навіть про мету всіх цих заходів.

Програма доходила до вирішального моменту. Арпад узяв у руки кілька кольорових марлевих хустинок обніс їх перед глядачами, показав усім і, вернувшись на своє місце,

почав жмакати в руках. З марлі раптом вийшла свічка, яку Арпад підпалив сірником і ковтнув запалену. Після того він упав на землю і почав криком кликати пожежну сторожу, щоби "погасила йому в шлунку пожежу". Я притьмом подав йому держак від лопати, він його вхопив, запхав у рот, поштуркав енергійно і, зірвавшись на ноги, витягнув запалену свічку вдолині з холошні штанів. Свічку розломив і з неї посипалися кольорові хустинки.

Конвоїри вже були в наших руках. Вони забули про все і з висолопленими аж на бороди язиками рячилися на артиста і, замість оплесків, винагороджували Арпада такими соковитими й мистецькими виразами, у порівнянні до яких і найбільші компліменти могли хіба мізерно збліднути. Одним словом, культурна розвага викликала дуже живу реакцію.

Врешті прийшла черга на рішальний номер. Це був скетч зі злободенною тематикою, зредагований в останню хвилину з огляду на Крюка.

Озброївшись палицею на шнурку, я перетворився в конвоїра, який мав відпровадити "в табір над рікою Алдан" двох "ворогів народу", якими були Крюк та Арпад. Але через те, що в'язнів було двоє, а я один, то їх треба було зв'язати. Отже я попросив начальника конвою, щоби власноручно це зробив і зняв з мене відповідальність за недбале виконання обов'язку. При тому мене раптом перелякало припущення, що хтось із присутніх може також знати секрет штуки "вісімки", і я зі завмерлим серцем дивився на роботу начальника.

Але, ні, він не знав нічого й не зауважив спритного Арпадового руху, яким перекручено мотузку. Що ж до Крюка, то він, звичайно, був зв'язаний по-справжньому.

Начальник ще раз перевірів надійність вузлів, після чого сів на своє місце, а я "погнав в'язнів до табору", себто, обвів їх з різними промовляннями довкола місця, що було нашою ареною. При тому в досить блідих та недотепних жартах вихвалявся, який то з мене пильний і строгий конвоїр, та ніби мріяв, яку я одержу нагороду за свою пильну службу. Так, міркуючи вголос, я завів своїх в'язнів за параван, що стояв по тому самому боці, що й стояк зі зброєю, а, коли ми звідти вийшли, то палиця на шнурку вже висіла в Арпада на плечі, а руки були зв'язані в мене і в Крюка. Наслідуючи мій голос, Арпад тими самими словами, що й я, вихвалявся своєю пильністю та міркував над недалекою нагородою.

Конвоїри позивалися з місць, щоби зблизька перевірити, чи й справді їх не зраджують очі, а я в ту хвилину побачив, що Дружок, ігноруючи цілковито нашу імпрезу, енергійно добувається до клітки з лисицею, і його запал набагато перевищує запал наших глядачів. Що ж до стійкового, то він, правда, з місця не відходив, але по його пиці було видно, що в цю хвилину для нього нема ні служби, ні зброї, ні небезпеки — нічого, крім незрозумілих див наших фокусів.

Занотувавши це все мимохіть, я продовжував гру і скаржився глядачам, що мене заарештований чародій чаклунством зв'язав, а сам розв'язався. Арпад протестував, кажучи, що радянська влада давно осудила всякі забобони і що я, як розсадник темряви та пересудів, заслуговую на кару смерті. З тими словами повів мене під

протилежну від паравану стіну, скомандував "струнко!" і націлився з палиці. Палиця, на велике здивування глядачів оглушливо бабахнула, обсипаючи мене хмарою зубного порошку. Але я не падав.

— Я тебе вже забив! — закричав Арпад. — Падай!

— Нема дурних! — відповів я. — Спочатку підстели мені, бо ще заб'юся.

— Ворогам народу такі розкоші не належаться!

— То я стоятиму далі!

Після довгих торгів Арпад урешті постелив мені мішок, і я, розглянувшись уважно, почав лягати.

— Дивіться, яка та контрреволюційна бестія живуча! — дивувався Арпад.

Глядачі заходилися від реготу, але нам, спричинникам цієї бурі веселости, далеко було до сміху. Ми саме зближались до порогу, від якого вже не було вороття. Найменший недогляд, найменша помилка в розрахунках, або звичайний дурний випадок — все могло бути згубним.

Але доля нам сприяла, і якось воно йшло. Я "воскрес" і почав домагатися реабілітації, Арпад протестував, а врешті Крюк, якому Арпад підказав репліку, звернувся до глядачів з міркуванням, що ми обидва винні і що нас обидвох треба знову зв'язати і посадити "в ізолятор" — за параван.

На цей раз вибралося аж кілька чоловік, щоб нас пов'язати, решта підступила ближче, щоби бачити на власні очі вузли, а ми при тому викрикували щосили всякі дурниці, пручалися і виробляли все можливе, щоб наші глядачі поза нами нічого не чули і не бачили. Само собою зрозуміло, що ми обидва таки вмурилися знову поперекручувати шнурки "вісімкою", з якої звільнялися руки майже без ніякого зусилля, але яку важко впізнати необізнаному глядачеві, та ще й при таких обставинах. І справді, в землянці стояв такий гармидер, такий чад з махоркового диму й така курява з зубного порошку, що за ними можна було осліпнути й оглухнути. Отже, не дуже й дивно, що конвоїри не зауважили подій, які відбувалися позад них. А тим часом Дружок при допомозі Петра таки досяг свого й опинився замкнений у клітці з лисицею, після чого вже безшелесно зняти стійкового при зброї — для досвідченого розбійника було справжньою дурничкою...

Ми ж, зв'язані, помаршували за параван, залишивши аудиторію в напруженій цікавості: що то з того всього знову буде? А вийшло таке, що перейшло всілякі сподіванки, й ефект був справді потрясаючий, коли ми, з'явившись з-за паравану вдруге, мали в руках не палиці, а справжні автомати, скеровані цівками на глядачів.

Роздерті сміхом пики конвоїрів скам'яніли в божевільних гримасах, і, хоч дим та зубний порошок далі висіли в повітрі, але землянку враз наповнила жаска тиша.

Холодний дотик зброї під долонями діяв на мене дивно-заспокійливо і скоро. Я відчув майже фізично, як з моїх плечей сповзла кудись половина мого справжнього віку, а на її місце прийшла бадьорість гарячої молодости.

— Лягай! — крикнув я й сам здивувався, що голос мій бринить так впевнено й чисто.

У цій миті хтось, отямившись перший, кинувся по зброю, але на половині дороги його переломила серія, що її пустив Петро зі свого автомату, й кинула на підлогу.

— Лягай!..

Ці негідники заслужили на те, щоб їх перестріляти без суду. Але ми не зробили цього. Навіщо? Їх і так чекала смерть, або довічна каторга за те, що сталося. Кара з рук того пана, якому вони служили! І це було ліпше й справедливіше, ніж смерть з наших рук. Ні, ми їх не повбивали! Ми навіть тих двох, що потерпіли випадково від Петрової серії, дбайливо забандажували й поклали на нарах (той, що кинувся по зброю, на жаль, загинув, і Петро виніс його з землянки), а решту понизали кожного зокрема, тоді разом усіх один до одного і зігнали в кут землянки. З ними також і Крюка. Дехто з них був такий безлично-дурний, що просив милосердя, просив нас подумати над тим, які страшні наслідки потягне для них наша витівка. Жалюгідні люди!

Ми покинули землянку, коли вже розвиднілося. Пурга ще не вляглася, але ослабла, неначе втомилася.

А нам це було на руку, бо ж ми самі не могли замітати за собою власних слідів перед погонею.

Варта, що сиділа в другій землянці, не лишень не прийшла довідатися, чому опівночі не було зміни. Навпаки, догадавшись, очевидно, що сталося щось небезпечне, забарикадувалася зсередини. А ми їй ще й допомогли: підперли кілками двері з-зовні. Хай посидять, поки прийде зміна з Кугурчі!

У конвойській землянці ми не залишили нічого зі зброї. Що могли — забрали зі собою, решту понищили, або порозкидали по снігових заметах. Дружка покинули замкненим з лисицею, якій він подарував життя, стративши до неї всю свою попередню зацікавленість. Мабуть зі страху. Мудре створіння зрозуміло, що сталося щось надзвичайне, й злякалося. Дивилося на нас понурими очима й винувато попискувало.

А нас трьох, вдягнених за рахунок сторожі в легкі теплі кожухи, взутих у валянки, в хутряних вушанках, із важкими наплічниками на спинах, ішло назустріч волі, дорога до якої стелилася серед небезпек і терпінь по завіяних дикою пургою, безмежних сибірських просторах.

Це була справді важка дорога, але ми не мали інакшої, зрештою, знали, що з неволі на волю нема легких доріг. І ми йшли. Властиво, сказати, що "ми йшли" — все одно, що не сказати нічого. Ні, ми не йшли, ми боролись за кожен кілометр, інколи — за кожен метр, навіть за кожен крок відстані. Коли вітер ущухав, а ми опинялися на відкритих горбах, чи долинах, тоді подорож перетворювалася в головокружний лет навзаводи з вітрами. Але справа зовсім мінялася, коли доводилося спинатися на круті схили, або продиратися лісною гущавиною. Інколи ж, на горбах, або у вузьких проваллях, ми потрапляли у несподівані засідки обірваних та погублених клаптів пурги, що злісно насакували на нас, сліпили колючим снігом й обпікали наші обличчя та легені.

Петро вибрав напрям — просто на північ, а ми не дискутували над його планами. Бо й Арпад, що так хвалився знанням Сибіру, і я, що такими знаннями похвалитися не міг, — ми обидва на практиці мало різнилися між собою. І напевне наша дорога була б

дуже коротенькою, коли би з нами не було такого досвідченого провідника. А Петро, крім досвіду, керувався ще й подиву гідним інстинктом, який, здається, рідко коли його зраджував.

Першу ніч ми ще не боялися погоні через те, що при найкращих обставинах у Кугурчі могли довідатися про нашу втечу шойно через два дні: день треба було йти з Кугурчі до нового табору, день — назад. Кугурча вже мала телефонічний зв'язок з Якутськом і радіонадавчу станцію, тому могла негайно повідомити про подію і просити допомоги для розшуків. Оскільки подія виходила поза межі звичайної втечі, слід було сподіватися розшуків з повітря — літаками. Але, повторюю, де могло статися при найліпших обставинах лишень через два дні. Тому в першу ніч ми не боялися розкласти на розчищеній від снігу галявині величезне багаття, і тоді, коли під ним розігрілася земля, Петро наказав відсунути вогонь набік, а на гаряче місце настелити соснових гілляк, що мали служити нам за постелю. Поверх цих гілляк ми розіпнули шатро й сіли вечеряти, певні, що кожухи й спальні мішки при всіх попередніх заходах допоможуть нам перетерпіти і найгірший мороз.

Смачно попоївши, ми взялися до чаю, і тоді Петро вперше зважився заговорити про речі, про які можна було й не говорити.

— Собаки нам треба було б, — озвався діловито. — Коли б мали собаку, заснули б оце спокійно і відпочили б по безсонній ночі та важкому дневі...

— Е-е, Петенька, — добродушно всміхнувся Арпад, — ти хотів би відразу всі вигоди!..

— Собака — це ще не всі вигоди, — резонно зауважив Петро. — Я великого ніколи не бажаю.

— Найсумнішою у світі річчю є факт, що молоді й здорові люди вміють вдоволитися дрібними речами: собачкою, горілкою, копійкою, веселою пісенькою і кругленькою молодичкою під боком... — не витерпівши, вмішався в розмову і я.

Сказав річ мало приємну, але Петро дуже зрадив, що я врешті обізався, коли й не до нього безпосередньо, то принаймні на його адресу.

— Чого ж... — сказав, несміливо повернувшись у мій бік. — Он ти сам оповідав про буддистів, а вони живуть так, щоб не хотіти нічого.

— Вміти не хотіти нічого — далеко важче, ніж хотіти малих речей, Петре. Та ти цього не зрозумієш. Зрештою, я, слава нашому християнському Богові, не належу до поклонників Будди...

Ми були страшенно потомлені, а тепла земля під гілляками та приємно наповнені шлунки давали себе відчутти й діяли, мов наркотик.

— Засадничо, звичайно, правда по твоєму боці, мій друже, — мовив Арпад, відставляючи набік порожній кухоль від чаю. — Але, по щирості, в конкретних обставинах було би непогано, коли б так здійснилося скромне Петрове бажання щодо собачки. Я втомлений і не маю найменшої охоти тримати варту...

— Я також. Сумно мені, однак, що й непересічного морального мірила люди також починають схилитися в бік дрібних бажань. Я би, наприклад, коли б уже в цю хвилину

було суджено збутися якомусь моєму бажанню, побажав би чогось більшого від собачки...

— Друже! — з осторогою підняв угору палець Арпад. — Друже! Впадаєте в протилежну буддизмові скрайність, таку ж небезпечну, як і буддизм.

— Справді?! А я й не знав, що бажати великих речей — небезпечно.

— Я не про ту небезпеку, про яку ви думаєте. Я говорю про небезпеку безсилости. Першою ознакою безсилости є мрійництво, чи не так? Досі я і ви, побратиме, вважали, що бажання здійснюються при допомозі зусиль, а не при допомозі магічної палички.

— Бачу, що ми через дрібницю готові посперечатися сьогодні, — відповів я, усміхаючись. — Гаразд! Будемо мріяти про собачку, а великі речі — здійснювати при допомозі зусиль...

— Ну, так! — устрям тепер у розмову Петро. — Арпад, виходить, проти всяких чуд, що, як ото в казці, по щучому велінню діються. Приміром, як хто хоче, щоби йому палац за одну ніч збудовано, чи там царівну з-за тридев'ять земель украдено. А собаку мати — це проста справа.

Звичайно, це була зовсім проста справа. Але речі оцінюються не лишень самі по собі, а й у залежності від обставин, при яких вони являються. І тому, погодьтеся, що поява собаки саме в такий момент примусила нас попросту покам'яніти з дива. Бо, лишень Петро вимовив свої останні слова, як поли намету розхилилися, і в щілину просунулася розумна собача морда. Напис на нашійнику у світлі карбідової лампи можна було прочитати без ніякого зусилля. Всякий сумнів відпадав — перед нами був Дружок.

Одним духом ми всі позривалися на рівні ноги й ухопилися за зброю, а знадвору почувся крик:

— Не стріляйте!.. Я тут один!.. Не бійтеся!.. Це я, Крюк!..

Нова несподіванка!

— Бодай же тебе нечиста сила побила! — вилаявся Петро. — Та гадина, здається, сама на рожен пре!

Однак, відщипнув поли намету й наказав:

— Заходь!

І, ледве Крюк проліз усередину, напався на нього:

— Ти чого ж за мною лазиш, Юдо, га?! Чого ти сам лізеш вовкові в пащу?! Я тобі вже раз життя подарував, але вдруге не маю обов'язку. От візьму й відірву твою паршиву голову!..

— Не зробиш того, Петька, ні! — просився принижено Крюк, — Ти ж — сибіряк, ти ж знаєш таєжний закон...

Петро сердито сплюнув.

— Справді, маєш щастя, плюскво[52] смердяча... Сідай, грійся... Жерти хочеш?

— Трошки... Якщо у вас є щось... Може сухар, чи рибка...

— Оленина печена є...

— Ні, м'яса ні, спасибі...

— Вегетаріанець, бачу, з тебе... — усміхнувся Арпад. — Але, скажи, як це ти розв'язався? Як вийшов із землянки? Як знайшов нас?

Поки Петро ладив якусь перекуску, Крюк, гикаючись із зворушення, уриваними словами оповідав, як попросив одного раненого себе розв'язати, як потім перевдягнувся, як випустив з клітки Дружка, який по наших слідах привів його до самого намету.

— Ну, то тепер той ранений порозв'язує також інших... — скрипнув зі злости зубами Петро.

— Ні, не порозв'язує! — поспішив запевнити Крюк. — Не порозв'язує, бо потім я його зв'язав. І того другого, і того, що в гарячці без пам'яті лежав — усіх трьох. Ви були необачні, залишивши їх незв'язаними, а я тоді не хотів вам нічого казати. Бо, коли би ви позв'язували всіх, то хто б мене розв'язав?

— Бач, Ірод! — усміхнувся Петька, а за ним і ми. — Цей би за пояс усіх різунів заткнув!

— Практика, Петенька, практика... — зідхнув Арпад. — Але що ми з ним справді зробимо? Потрібен він нам, як бородавка на носі.

— Твоя правда, Арпаде, та нічого не зробиш. Закони тайги — святі. І ті закони наказують кожного до вогню і в шатер приймати, хоч би й убивця твоєї матері був. Зустрінеш на вільній дорозі — можеш різати. Біля вогню і під накриттям — не смій. Так то...

Крюк зайнявся їдою, що при його беззубості було нелегкою справою, а Дружок обходив нас усіх по черзі й нюхав кожного. Знайомився. Бідне створіння, наче на глум назване Дружком, насправді не мало серед людей друга-господаря. Навчене було служити кожній шинелі й кидатися на кожного, хто носив на собі арештантські лахи. Тепер воно відчувало, що щось сталося й, очевидно, старалося ці зміни зрозуміти. Найдовше Дружок зупинився чомусь біля Арпада, а той узяв його розумну голову обома руками й притягнув до себе.

— Що, собачко, не пізнаєш? — промовив ласкаво, пестячи Дружка. — Ах, ти ж дурнику нещасний! Навіть і твої найшляхетніші властивості використали для своїх чортівських цілей, запригши тебе до комуністичного воза. А що ж тобі дали за це, га? Мав же ти бодай крихітку приязні й ласки за це? Ти ж потребуєш також цього, правда?

— Навіщо йому цих буржуазних забобонів? — озвався я. — Він до ордену Леніна хоче дослужитися...

— Не ображай собачки! — зовсім поважно запротестував Арпад. — Ось ми його перевиховаємо і зробимо справжнім другом. Правда, Дружок?

Дружок, що досі слухав дуже уважно Арпада, відповів позитивно на запитання: лизнув Арпада в ніс і ліг поруч, довірливо поклавши голову на коліна господаря.

Петро тим часом пилював Крюка:

— Ти, Юдо, дуже хитрий, коли на таєжний закон покликуєшся, і я справді тебе живим лишу, бо цей закон шаную. Але от ти: ти ж ніякого закону не визнаєш!

Найближчого друга можеш зрадити кожної хвилини, найбільшого свого добродія, холоднокровно сонного заріжеш. Ні?

Жорж задрижав і енергійно потряс головою:

— Ні! Більш у своєму житті не заріжу нікого! Не можу більше бачити крові, а кожне м'ясо мені трупом людським заносить, верне мене від нього! Брр!..

Трясся, наче в лихоманці, а його очі, натисненні зсередини жахом, почали більшати й вилазити з орбіт.

— Дивно, — знизив він конфіденційно голос, — стільки людей убивати — і раптом злякатися. Я, правда, завжди трохи боявся і дрижав, але міг і був певний, що згодом привикну цілком. А вийшло навпаки: убивав, убивав і мучив, аж наступив день — і в мене не стало сили. Себто, я себе ще якийсь час перемагав, але боявся, здається, ще більше, ніж ті, яких я мав у своїх руках. І з кожним днем той страх ріс, а я з кожним днем ставав ще жорстокішим. Чим більше боявся, тим жорстокішим був. Я соромився свого страху перед товаришами, крився з ним, і ніхто не знав, що я відчуваю, коли лишаюся на самоті...

— Ви знаєте, — нараз перебив самого себе і подивився на нас, — ви знаєте, чому НКВД працює вночі? Бо ніхто з них і так вночі спати не може. Кожен із них умирає від страху, коли стає темніти. Тому енкаведисти, як і чекісти, вибрали для праці ніч. І до часу це допомагає. Але потім пролита кров починає переслідувати і вдень. Тебе ще не переслідує? — звернувся до Петра.

Через те, що запитаний, видимо зніяковівши, мовчав, Крюк відповів за нього сам:

— Напевне переслідує! Усіх переслідує. Коли не зразу, то потім. Врешті приходиться такий час, коли страх бере верх навіть над найтвердішою людиною, і тоді — кінець! Нема для неї спокою, нема сховку, нема забуття, нема щастя, родини, любові — нема нічого!

— Перестань ти! — рикнув раптом Петро, зриваючись на ноги. — Замкни хавку, бо я тобі... Я й про таємний закон готов забути!..

Крюк підібгав ноги і втягнув голову в плечі, а сам дивився на Петра, жалісно й перелякано усміхаючись.

— Бачиш, от і правда... — сказав тихо.

— Перестань!

— Я мовчу, мовчу... Я лишень... Ти казав, що я можу вас сонних повбивати, то я тому й почав... А я вже нікого не вб'ю, не можу вбити, хіба самого себе. Боюся крові, ненавиджу її, тікаю від неї, тікаю і не можу втекти... Ах!..

Ухопився обома руками за голову, впав на соснову постіль і заскиглив, здригаючись конвульсійно, немов при епілептичному нападі.

Ми всі були схвильовані, особливо ж Петро. Він поліз до наплічника, витягнув пляшку і налив із неї в кухоль.

— Стерво! — промовив крізь зуби і штовхнув Крюка під бік ногою. — На, випий, ось, то, може, перестане тобою кидати...

Крюк підняв голову, взяв кухоль тремтячими руками і сьорбнув.

— Ні! — здригнувся й віддав кухля Петрові. — Від того ще гірше. Я вже пробував себе спиртом глушити, і з того нічого не виходило. Як уп'юся, стаю таким видющим, немов би через мікроскоп дивлюся. Не п'янію, тільки бачу все побільшене. Не можу! І нема мені рятунку, нема!..

Знову вхопився за голову і впав на застелену гілляками долівку. Згорнувся в куточку, нещасний і жалюгідний, стараючись зайняти якнайменше місця. Боявся торкнутися когось із нас, бо ж знав, що ми всі бридимось його — оцього колишнього крикливого "оборонця трудящих" і всевладного начальника ЧеКа, що палив міста й села та сіяв смерть і жах серед тисяч людей...

* * *

Під кінець четвертого дня, коли рахувати від нашої втечі, Петро признався нам, що заблудив. Ми крутилися поміж горами й долинами, продиралися лісами й чагарниками, виходили на власні сліди, але печери, повної всякого добра, про яку нам на самому початку говорив Петро, таки не було.

Розбійник сердився і непокоївся:

— Та що ж це воно таке?! Чи я осліп, чи здурів, а чи хто цю дірку вкрав?! Ми ж уже повинні були там вчора ночувати! Тьху, будь ти неладна!..

Тривожитися було чого, бо в нас уже кінчилися харчі, ми були потомлені, а на додаток до того всього, у природі діялися зміни, які знову заповідали бурю.

— І так нам усе на руку йде, — досадував Петро. — Дивіться, що досі погоні не чути. Тепер би ще тільки барліг знайти. Почнеться пурга, позамітає всі сліди — тоді й сам чорт нас не знайде... І де ж та проклятуща яма поділася?!

Я вже радив лишити всякі розшуки, а натомість узятися зробити якийсь тривкіший курінь, бо день гаснув і зривався вітер.

Але Петро був упертий.

— Навіщо нам курінь? — повторював. — Я вас у краще місце хочу завести. Печера тут десь мусить бути. Не перестану її шукати, поки не знайду!

І ми, ледве живі від втоми, продовжували лазити вгору і вниз, наліво й направо, через ліс і гущавину, щоби врешті знову вийти на власні сліди.

Накінець, коли вже почало темніти, Петро вилаявся ще раз і здався:

— Певно, вчепився мене блуд. А воно, як таке станеться, краще не шукати. Ставаймо тут і робімо яку буду.

Вибране місце було захищене з двох сторін боками сусідніх горбів, що сходилися під кутом, і нам лишалось зробити накриття і ще одну стіну. Нижче на яких 80-100 метрів була ріка, звичайно, замерзла і завіяна снігом, а довкола з усіх сторін насувався ліс.

Поскидавши наплічники, ми вже почали радитися, як і що робити, як несподівано Жорж крикнув:

— Стежка!

Навіть не глянувши на нас, він скочив на лижви, відіпхнувся й подався вперед.

— Де стежка? Яка стежка? — кричали ми. — Та почекай!..

Але Крюк їхав далі, не відповідаючи.

Схвильовані, ми похапали наплічники й пустилися за ним навздогінці. Дружок, який досі ходив біля нас, невдоволений і сумний, тепер підняв хвіст і вуха, виявляючи всі ознаки великої радості. Загавкав весело і подався за Крюком.

Ми з'їхали вниз до ріки й їхали далі вздовж її берега, але ніякої стежки не бачили. Кругом усе було засніжене, завіяне й безлюдне.

— Це йому щось верзеться, — сказав я.

— І я так думаю, — згодився Арпад і крикнув: — Гей, ти, навіжений! Вертайся назад!

— Стежка! — вперто повторив нам через плече Крюк. — Тут є стежка!

— Де ж вона?

— Трохи далі. Я знаю...

Арпад напружився, виїхав наперед і перегородив Жоржеві дорогу.

— Вертайся! — наказав.

— Але ж стежка...

— Добре, добре, стежка, але ти вертайся назад!

Та на наше велике здивовання тепер наперед виїхав Петро і сказав:

— Я вже знаю... Ходім — і рушив.

Нам знову блиснула надія, і ми слухняно подалися за ним. А Крюк, що опинився тепер поруч нас, почав схвильовано пояснювати:

— Он зараз за тим горбком ріка скручує направо, і там вирубана ополонка. А від ополонки — слід на снігу. Від ріки вгору, вгору... Це вже недалеко...

Це нас відразу розчарувало: отже, Крюк справді не бачив нічого і ніякої стежки не було: "Ополонка", "слід на снігу" — маячення!

— Ти вже був колись тут? — спитав Арпад.

— Я? Був, був!.. Себто, не можу сказати напевно... Вірніше, не був. Але я знаю цілком напевно, я все сотні разів бачив оце все... Слід іде по снігу, по сінгу — від ріки вгору до землянки... Гаряча лежанка й пурга...

Мені по спині пробігли мурашки, але я вже не сказав нічого. Що ж тут говорити? Божевільний — та й вже!

Та хвилиною пізніше я вже не знав, чи справді божевільним був Крюк, а чи починаю божеволіти я? Бо, як лишень ми обминули високий берег, що втискався в ріку, побачили дійсно на заметеній ріці чорну пляму ополонки й блакитну смужку слідів од неї, що пнулися на другий горб і губилися в лісі.

— О, бачите? — зрадів Жорж. — Я ж казав!

Поки ми отряслися від приголомшливого здивовання, Петро схилився й уважно приглянувся до слідів.

— Якут, — ствердив, обертаючись до нас. — По взутті видно. Й один лише. Нема чого боятися. Ходім! Але зброю наготові тримайте.

Все ще здивовані й спантеличені, ми поспішно почали лізти вгору, захищаючи обличчя перед вітром, що був прелюдією до нової пурги. В повітрі сильно пахло димом,

що вказувало на близькість житла, й Дружок високими підскоками давав знати про свою велику радість.

А слід обігнув горб і вліз у величезну купу, зложену з кількох брил каміння і притрушену снігом.

— Ось він, мій барліг! — радісно вигукнув Петро. — Цікаво лише, хто в ньому господарить?..

Він схилився й поповз на животі, давши нам знак іти за його прикладом, що ми й зробили. Хоча, признаюся, що я при тому не був вільний від страху і мав таке почуття, наче лізу, як преподобний Йов, у черево кита. Темнота, сморід і тепло-вогкий струмінь повітря, що йшли зсередини, посилювали враження.

Врешті низький вхід скінчився, ми могли стати на ноги і розглянути "барліг". Він був чимсь посереднім між печерою і землянкою, а водночас ні одним, ні другим. Найвірніше було б сказати, що це була землянка, зроблена в печері. Мала майже круглу форму, вирівняну долівку й лежанку, що йшла підковою попід стінами й зачиналася з правого боку від входу, а кінчалася з лівого. З правого боку накладався вогонь, і дим ішов довкола та. виходив у діру аж на другому кінці. Зліплена з глини й камінців, лежанка мала в багатьох місцях тріщини й диміла. Великий саморобний лоевий каганець[53] п'яно хитав задертим угору чорним вусом і чадив немилосердно. Стіни й стелю, що представляли собою суміш каміння, коріння дерев і облуплених з кори стовбурів, хтось пробував вигладити глиною й навіть побілити. Але, чи то з браку вміння, чи з браку охоти, не довів роботи й до половини, лишень там і сям затинькувавши більші діри та повозивши трохи вмоченим у білу глину віхтем. У природних і штучних нішах виднілися купи одєжі, зброя, музичні інструменти, куховарське начиння і всякі такі інші речі, яких відразу не можна було розгледіти. На долівці у безладі лежали купи найрізноманітніших шкур, які, видно, правили за постіль й які, ніде правди діти, смерділи нестерпно. Перед вогнем сиділа одягнена також у шкури постать, по обличчі якої важко було пізнати, чи це чоловік, чи жінка, і якого віку.

При нашій появі постать підвелася, не виявивши при тому ані найменшого здивування, і щось сказала до Петра.

— Е-е, Сагин! — вигукнув приязно розбійник і на привітання притулився носом до носа постаті. — Це — дід мого... — хотів представити нам чоловіка, але подивився на Крюка й не скінчив. — Ну гаразд, ви робіть вечерю, а я, ось, поговорю з дідом. Беріть усе, що, знайдете, — все ваше. Ми вдома, братва, вдома! Ех!..

Таким щасливим і радісним я не бачив Петра ніколи. Зате Сагин видавався самим втіленням спокою й байдужости. Привітавшись з Петром, він знову сів на своє попереднє місце, підкинув дров до вогню і почав щось мугикати, не звертаючи більше на нас ніякої уваги. Петро ж по-господарськи обходив землянку й показував нам свої запаси:

— Отут, братці, випивка: горілка є, вино й наливки. Отут сухарі в бочці. Перегляньте, чи їх яка нечисть не сточила, чи не заплісніли? Вони з того хліба, який...

— знову подивився на Крюка й не докінчив. — Отут мусить бути цукор, отут сіль. А м'яса й риби напевне старий пристарав. Правда ж, Сагине?

Почувши своє ім'я, старий помалу повернув голову. Петро повторив питання на незрозумілій нам мові, й Сагин показав рукою на вихід. Там за запоною з медвежої шкури, що правила за двері, лежали купи мороженої риби й м'ясива. Було з чого вибирати.

Ми взялися готувати вечерю, залишивши Петра зі старим на розмові.

Спочатку чули кілька разів ім'я "Зеїн" і бачили, що Петро дуже радіє. Коли ж я підійшов до вогню, щоб приставити пекти оленячу шинку, розбійник мені шепнув:

— Бач, Зеїн, ходив мене шукати. То він післав сюди старого печери стерегти, і сам навідується. На минулому тижні був. А цей старий — це Зеїновий прадід, моєї першої жінки дід...

Старий не розумів ні слова по-російськи, але згідливо хитнув головою, зберігаючи на своєму жовтому, косоокому обличчі непорушну машкару цілковитої незацікавленості до того, що діялося довкола.

Щоб не заважати їм, я впхнув веретело з настромленою шинкою в руки Петрові й відійшов до Арпада. Мій приятель був зайнятий тим, що давав чергову лекцію Дружкові, який від першого дня визнав Арпада своїм паном. Крюк же відійшов убік скромно присів на долівці, притуливши голову до теплої лежанки.

— Ти знаєш, хто цей Сагин? — спитав я Арпада.

— Знаю: напевне родич його по першій жінці.

— Напевне ти не лише клоун, а й ворожбит при тому, — пожартував я, переказавши відомості, одержані від Петра.

Та я ще не скінчив речення, як несподіваний дикий рик, що наповнив печеру, змусив мене замовкнути. Оленяча шинка разом з веретелом перелетіла попід стелею печери, гупнула в стіну над нашими головами й упала додолу, сильно черкнувши веретелом Арпада в скроню. Дружок злякано підскочив, а й ми задеревіли від несподіванки.

— О-о, гадина проклята!.. — вистогнав Петро, хапаючи себе за толову. — О-о, гадина!.. О-о, будь ти проклята, проклята, проклята! О-о, гадина!..

Надмір почування тьмарив йому уяву й відбирав слова, замкнувши весь біль і всю лють в тих немудрих виразах:

— О-о, гадина проклята!..

Він був попросту страшним у своїм гніві й розпуці, і тим дивнішим при ньому виглядало освітлене полум'ям Сагинове обличчя, на якому не ворухився ні один м'яз, а безвиразні скісні очі були тупо задивлені в огонь.

Я запитливо подивився на Арпада й зрозумів, що він щось знає. Але не спитав нічого, бо Арпад поклав палець на уста:

— Тс! Потім...

Ми так шукали цієї печери, а так смутно минув у ній перший вечір! Ніхто не поважився навіть підступити до господаря з їдою. Він, правда, перестав ячати, але

сидів нерухомий, враз посірілий та охлялий, ще гірше, ніж по смерті Святослава. Я не знав, що сталося, але бачив, що на Петра звалився новий удар і вкупі з попереднім зломив цього велетня.

І лише старий Сагин віддав належне вечері, совісно упоравши з тим самим нескаламученим спокоєм стільки харчів, що їх вистачило би на трьох. Ми ж, похапцем, щоб лиш заспокоїти голод, лигнули того-сього, і зараз таки порозлягалися на теплій лежанці.

А Петро пив. Сів при самому вході, обставився пляшками та збанками і що кілька хвилин давав про себе почути голосним гольганням, яке чергувалося з розпачливим зідханням.

Ми з Арпадом полягали головами докупи (лежанка була вузька — на одну людину), і я пошепки озвався до приятеля:

— Дивне це все. Таке дивне, що просто не віриться!..

— Дивне, справді...

— Ні, але ти пам'ятаєш, що наш божевільний казав: "слід по снігу", "ополонка", "гаряча лежанка", "пурга"... Звідки він це все знав?

— Коли б це можна було так просто пояснити, воно не було б дивним.

— Правда...

Ми трохи помовчали, і тоді озвався Арпад:

— А ти пам'ятаєш той житній хлібець, який я виміняв за свого зуба!..

Мене блискавкою осінила догадка.

— Ах, то це вона?!

Арпад лишень зідхнув.

— Я хочу спати, — відповів.

Впившись, Петро, здається бешкетував, але тепла лежанка була така ніжна, мов рідна мама, натомленому тілові було так добре на ній, а свідомість повної безпеки була така солодка, що поза ними все тратило значення. І пурга, яка справді розгулялася надворі, була лишень колисковою піснею, від якої спалося ще смачніше. Петро міг бешкетувати і клясти зрадливу любку досхочу...

* * *

Мабуть ми спали дуже довго. А збудився я від того, що мене силою стягнули з лежанки чийсь руки. І коли я з превеликими труднощами роздер очі, побачив Петра.

Нічого не кажучи, він згріб мене своїми ручищами, немов в'язанку сіна, і потягнув до виходу.

Перед тим, як лізти у вузький прохід, я кинув оком по землянці й побачив, що Крюк та Арпад спали, а Сагіна не було.

Пурга вже минула, і надворі стояв яскравий біло-золотий день, а морозне повітря після задушливої землянки, наповненої смородами і кіптявою негасимого каганця, видалося справжньою розкішшю.

— Слухай, Не', — заговорив Петро охриплим, тремтячим голосом. — Я мушу йти, а ви залишайтеся і чекайте. По вас прийде Зеїн і поведе. Вірте йому, як мені. Він —

твердий хлопець і не зрадить... як баба.

Тут голос його задрижав, а лице пересмикнула судорога великого внутрішнього болю. При яскравому світлі дня особливо різко виступала зміна, що сталася з цим здоровим красуном, з якого за два місяці, а зокрема за цю останню ніч, не лишилося, здається, й половини. Рум'яні лиця поблідли й запалися, уста посіріли, очі втратили яскравість і обплелися цілою сіткою зморшок, а на цілому обличчі витиснулася печать великого страждання.

— А може б ти не йшов, Петре? — спробував сказати я і сам відчув, що найпереконливіші слова безсилі змінити постанову розбійника.

— Сагин пішов по Зеїна, — заговорив він, неначе б недочувши моїх слів. — Вам до оселі не можна йти, бо там влада. Але Зеїн прийде сюди і поведе вас дорогами, яких влада не знає. Будете мати документи, гроші й золото. Головне — золото. За нього дістанете все. В цій печері під самим палениськом лежанки закопана шкіряна торбинка з золотим піском. Коли б навіть Зеїн не прийшов — знайте самі. Візьмете з собою. Виберіть також зброю і ще що вам треба — все беріть. Юду найліпше вбийте — не матимете мороки. Хоч, правда, ви й так моєї ради не послухаете...

Потім став переді мною на коліна і вдарив чолом об землю:

— Прости мене, Несторе, за все, що я злого вчинив...

— Бог простить, — відповів я зворушено і підвів його.

А він клякнув ще раз, і ще раз, як звичай велить. Коли підвівся востаннє, я затримав його за руку. — Петре, — сказав я, — в ім'я Боже прости й ти тим, кому зараз несеш помсту. Почекай, не рвися, вислухай мене!.. Дивись мені в очі, Петре, і слухай! Дивись!

Неначе Бог-зна який тягар, він врешті підвів очі й подивився на мене, а я продовжував:

— Скаже мені, Петре, чому ти, такий великий, маєш таку малу душу? Малу-маленьку, аж соромно за тебе! Великого ти не вмієш ні бажати, ні любити, ні ненавидіти. Вразила тебе зрада жінки, задля якої ти зрадив іншу, і це вже отруїло тобі душу. Чи ж ти не бачив більших кривд у світі? Та ж ти щойно вирвався звідти, де вмирають тисячі людей з розчавленими серцями, де вбивають щось більше за тебе, і за мене, і за тисячі таких, як ми: де вбивають Правду і Бога! Чому за них у тебе душа не болять? Чому за них не мстишся, коли вже таку месницьку вдачу маєш? Чому не шукаєш більшого, справжнього ворога, але все вибираєш якусь дрібноту: Єзю Хлюдя, молодуху... Тьху!

Я говорив переконливо і був певен, що трапив добре. Але Петро, раптом відвернувшись від мене, почав завдавати собі на спину приготованого на дорогу наплічника, якого я щойно тепер зауважив.

— Скажу тобі по-щирости, Несторе, — озвався, вступаючи в лижви й одночасно поправляючи наплічника, — що мені до вашої Правди і до вашого Бога стільки діла, скільки вам до мого бога і моєї правди.

— От, маєш! — здивувався я.

— А от і маєш! — флегматично повторив Петро. — Всі ви там — Малороси, Грузини, Німці, чи які інші народи, — всі маєте якогось інакшого Бога та якусь інакшу правду, яка нашому руському чоловіку ніяк не підходить. Не розуміюся я на тому. Серед руського народу взагалі над таким ніхто не думає, хіба самі вчені — пани. За політику серед Росіян на каторзі і раніше, і тепер самі пани сиділи. Простий народ усе за розбій, за крадіжки, за вбивства та за підпали попадав. А у вас, хахлів, кожний мужик-хлібороб проти влади бунтує, кожен якоїсь правди шукає, в кожному зрада сидить. Хай уже тепер влади не люблять — не диво. Бо, по-щирості сказавши, паршива ця влада, що Жидам стільки прав дала. Але ви ж і проти царя бунтувалися. Не бунтувалися? І мали ж жерти та випити досхочу, а бунтувалися. Чого? якого вам рожна було ще потрібно¹? Пра-а-а-вди ви шукали!.. Отже, я, хоч темний та дурний, але одну правду тобі також скажу: оті буддисти, що нічого не хочуть, — одні дураки, а ви, що хочете забагато, — другі. Наймудріший російський народ, що хоче трошки. Ми — золота середина!..

Поправив шапку, взяв палиці й обернувся ще раз до мене:

— Ну, не гнівайся за одвертість. Ви все ж таки добрі хлопці були. Зоставайтеся з Богом!

— З Богом! — ледве розтуливши уста, машинально повторив я, хоча по правді повинен був сказати: — "З чортом!"

Лихий і сконфужений, я зігнувся, щоби лізти назад у печеру, і мало не вдарився головою об голову Арпада. Мій приятель дивився на мене своїми темними, розумно-пронизливими очима й беззвучно реготав самими устами.

— Здорово! — сказав, коли я побачив його. — А, слово честі, здорово! Ото дав нам лекцію цей представник російського народу!

Я волів би, не мати свідків свого ганебного фіяско і, відчуваючи, що червонію, відвернувся від Арпада. Але він виліз із нори, став побіч мене й обняв мене за шию.

— Не бентежся, приятелю, — сказав. — Ця лекція — не лише для тебе — для мене також. І в мене були свої фантазії... Думалося мені, що ми зможемо Петьку переконати і притягнути до себе. А тоді, замість утікати в безпечний край, залишитися тут і взятися звільнювати таких, як ми.

Ми стояли поруч і дивилися за чорною плямкою, що швидко сунулася по снігу і все маліла, залишаючи за собою голубіючу борозну сліду.

— Ач! — промовив я більше сам до себе. — "Золота середина"! "Сіль землі"! І чим пишається — нікчемністю! Важко підшукати характерніший парадокс! Бодай же ти щез, горлорізе!

— Не сердься, приятелю, — примирливо заговорив Арпад. — Підходь до речей по філософічному і старайся в найбільшому лихові знайти якусь позитивну сторону. І в даному випадкові також краплина добра є: цей розбійник пригадав нам, прекраснодушним забудькам, одну стару істину: "З Москалем дружи..."[\[54\]](#)

— Задорого нам ця пригадка обійшлася! — сказав я, пригадавши Святослава, і жаль притулився до мого серця кропив'яним листком. — А тепер скажи, що буде, коли він упіймається? Адже його спитають і про нас.

— Звичайно. Але, думаю, що він нас не зрадить. По-перше, тому, що розбійницький кодекс не дозволить, по-друге, через сина.

— Хіба...

* * *

Отже, ми залишилися в печері й чекали Зеїна. Я, Арпад і Дружок творили добре дібране товариство. А Крюк жив окремо. Я з ним взагалі не розмовляв, а Арпад озивався виключно тоді, коли треба було щось зробити. Навіть Дружок відчував його відчуженість і дуже рідко підходив до нього попросити пестошів. Частіше сідав напроти і подовгу допитливо дивися на нього, неначе питав: "Що з тобою діється?"

А Жорж і справді переживав невеселі дні й напевне не лишень тому, що ми його бойкотували. Долягало йому ще щось, і він цілими днями міг просидіти нерухомо без їди й сну. Інколи шептав щось беззвучно, інколи хитався, немов би від болю, а інколи навіть плакав. Ми з Арпадом постановили не покидати його, але взяти з собою закордон, як живий документ одного з найганебніших і найбільше засекречених методів комуно-московського правління. І не питали Крюка, чи він хоче піти, — він був позбавлений права щось вирішувати. Зрештою, коли б навіть йому таке право дати — нічого б не змінилося: Крюк був скінчений. Здається, коли би його не зачіпати, він, сівши на одне якесь місце, не встав би. Так би й заков'яз, не підводячись.

Але Арпад по кілька разів на день його зганяв:

— Чекісте, бери їж!

— Чекісте, принеси дров!

— Чекісте, попар свої сорочки і візьми чисті!

І Крюк покійно зводився, їв, ходив по дрова, перебирався і парив сорочки. Але, скінчивши, знову сідав у кутик і шепотів, хитався, або плакав.

Так минуло більше тижня. Довкола нас царював цілковитий спокій, і ми вели життя автохтонів: полювали, збирали кедрові горішки, замерзлі ягоди калини й свербиусу[55] та щодня прорубували в ополонках лід, що затягався по кількох годинах.

Одного дня, коли ми, наглушивши саморобними бомбами риби, виловлювали її з ополонок, Крюк послизнувся на леді й шубовснув у воду. Ми його, правда, без ніяких труднощів зараз же витягли, але, поки довели до печери, одяг на ньому замерзла і стала твердою, мов бляха.

Роздягнувши потерпільця, ми змусили його випити пів склянки горілки, поклали його на теплу лежанку й добре вкрили.

Жорж довгенько лежав зовсім тихо, і ми думали, що він заснув. Але він раптом озвався з докором у голосі:

— Навіщо ви мене напоїли? Я ж вам казав, що горілка мені шкодить...

Ніхто з нас йому не відповів, і він, помовчавши трохи, заговорив удруге:

— От мені зараз видається, що я бачу кожную павутинку, кожную порошок, навіть у найдальшому куті...

І знову вмовк, а ми знову не відповіли нічого.

— Чому не озиваєтеся?! — нараз дико вереснув Жорж і зірвався з лежанки. —

Говоріть, лайте, бийте, плюйте на мене, тільки не мовчіть! Не мовчіть! Не мовчіть! Не мо-о-в-ч-і-і-ть!!!

Ухопившись за голову, кричав так дико й пронизливо, що нерви не витримували.

Арпад підбіг до нього й дзвінко ляпнув його долонею по губах.

— Замовчи! — наказав. — Лягай і мовчи!

Враз урвавши крик, Жорж здивовано глипнув на Арпада вибалушеними, почервонілими очима й покірно ліг. Полежав трохи й озвався знову, дихаючи й сопучи важко, мов астматик:

— Ви не знаєте, як я мучуся, як мене переслідує минуле...

— А ти ж би як хотів? — не витримав я. — Щоб тобі всі твої пекельні діла даром пройшли?

Наступила тиша, яку перервало важке зідхання Крюка.

— Коли б я знав напевне, що після смерти не існує нічого, я би покінчив із собою. Немає сили більше терпіти. Але боюся. Бо, ану ж, справді існує позагробове життя?..

Підвів голову і звернувся до мене:

— Скажи, Пашницький, існує?

По стількох роках звук мого правдивого прізвища так вразив мене, що я не почув запитання.

— Скажи правду, Пашницький, — домагався далі Крюк, — існує рай і пекло? Попи самі вірять у них, чи лишень дурять нарід?

— А ти лишень тепер над цим задумався?

— Ні, не тепер. Вже давно. І не знаю. Зрештою, цього ніхто не може знати, бо нема доказів ні за, ні проти. Але, от, що пекло може бути на цьому світі, це напевно! Я його робив власними руками, а тепер ношу його в душі.

— Чи й дивно? Як упустив у свою душу сатану, то душа мусіла пеклом стати.

— Фігуральний вираз, але, зрештою, влучний. Ти навіть не знаєш, який влучний. Ви взагалі багато речей знаєте теоретично. А на практиці... Ну, от, наприклад, коли ти давиш вошу, що ти бачиш? Нічого. А я бачу, як у неї вилазять і лопають очі, як тріскає черево і звідти вискакують тельбухи, повні крові...

— Гей, чекісте! — крикнув Арпад. — А чи не досить тих розмов?!

— Ага, страшно тобі, бридко, правда?! — зловтішно підвів голову Крюк. — Страшно і бридко лишень, коли чуєш, а я це все бачу! Воша, наприклад, не гине відразу, вона ще довго агонізує: сама шкурка дригає лапками, тельбушки дрижать...

— Перестань! — удруге крикнув Арпад.

— Ні, не перестану! Я стільки років мовчав, а тепер говоритиму! Що мені зробиш? Вбити не вб'єш, навіть не битимеш. Хіба собі вуха заткнеш.

Однаке на якийсь час таки замовк.

— Самі винні, — озвався згодом, ніби виправдуючись. — Навіщо мене напоїли? Зрештою, я й без горілки мусів би Пашницькому щось оповісти... І оце якраз до речі прийшлося...

Замовк, дуже схвилюваний. Видимо вагався, і груди його ходили ходором.

— Пашницький, — прошепотів, нарешті наважившись, — твоя сестра загинула в моїх руках...

Удар грому не міг би мене вразити більше, ніж цих кілька слів, вимовлених шепотом. Щось раптом встало всередині мене, і я намагався захватитися за ним, щоб не зрозуміти, не повірити, не допустити змісту почутих слів до свідомості!..

— Брешеш!!! — закричав я. — Брешеш, негіднику!!!

— Ні, не брешу! — і собі підніс голос Крюк. — Не брешу! Вона була тим зв'язковим, якого ми переловили з наказом УВО до "Поповичів"...

У відповідь я... Ні, я не можу оповісти того, що сталося далі. Воно було огидне! Але чи можна мене надто суворо судити, коли прийняти до уваги, що для мене Пшеничка вмирала саме в ту хвилину, а не два десятки років назад. І як умирала?!

Боже, Боже, як же це було жахливо, як несамовито боляче й незрозуміло... Уперше тоді, пригадавши Святослава, я не відчув жалю за його смерть — відчув навіть щось подібне до вдовolenня. Принаймні смерть врятувала його від цього останнього удару.

Крюк змивав кров з побитого обличчя, а Арпад, перев'язуючи мої покалічені пальці, докірливо хитав головою:

— Ви, кавалере, розбійникам моралі читати вмієте, а самі поступаєте ще гірше від розбійника. Цього негідника необхідно й справедливо було б знищити тоді, коли він при своєму розумі був і шкодив, або міг шкодити. Тепер же, коли на ньому вимірюється міра вищої справедливості, вам нема чого зі своїми кулаками сунутися...

— Ти не знав моєї сестри!

— Це не змінє справи, побратиме. Я вас вповні розумію, я вам з усього серця співчую, я вас глибоко шаную і люблю, як рідного брата. І тому прошу: не забувайте своєї гідності!

Не знаю, чи говорив так із переконання, чи з обов'язку, але мав слухність. Я цю слухність признавав, але панувати над собою таки не міг. Крюк мене доводив до божевілля і тоді, коли говорив, і тоді, коли відмовлявся говорити. Що якийсь час я кидався на нього, Арпад кидався на мене, Дружок починав гавкати й скавувати — і землянка перетворювалася в пристановище одержимих.

Жаска ніч!

— Ні-і-і! — наставляючи для захисту руки, заводив диким голосом Крюк. — Ні-і-і! Не примушуй мене згадувати!.. Я боюсь її!.. Я боюсь твоєї мертвої сестри так, як не боюсь нічого в світі!.. Вона була така страшна, що своїм поглядом могла вбити навіть Медузу[56]!.. Вона мене звела з розуму!.. У мене й досі стигне в жилах кров, коли я її згадаю!..

— І саме тому ти будеш оповідати!

— Ні!

— Будеш!

Я трапив панування над собою, налітав на Жоржа, між нами ставав Арпад, соромив мене, промовляв до моєї честі й гідності, поки я знаходив сяку-таку рівновагу духа. В землянці тоді стихало, і ми всі відпочивали.

Але тоді починав Жорж.

— Твоя сестра була залізна. Не зрадила нічого, хоча й мужчина на її місці не витримав би. Але під кінець п'ятого дня допитів почала заговорюватися.

— Замовчи! — затуляв я вуха.

— Чому я маю замовчати?! Хіба ж ти не хотів знати ?

— Замовчи!!!

— Твоя сестра щось маячила про якісь останні акорди. Вона любила музику?

Щоби примусити його мовчати, я міг піти на злочин, на душогубство, але кожного разу Арпад ставав на перешкоді. Потім він скаржився, що між нами — двома божевільними — він також мало не збожеволів.

Однак, деякі відомості від Крюка я вислуховував, затаївши віддих, кам'яніючи від здивування.

— Ти знаєш, — оповідав Жорж, — що твоя сестра предрекла нашу зустріч. У півпритомності вона побачила ополонку в ріці, слід на снігу й цю землянку. Коли говорила мені про це, я не вірив, думав, що вона маячить. Таке часто траплялося, що допитувані тратили розум і починали верзти нісенітниці. І я думав, що вона також... От, наприклад, вона казала мені, що наперед знала свою смерть, бо бачила її, коли вас троє ходило в поле десь біля Бершаді. З'явилося їй страшне видиво у тернових кущах. Було таке, чи не було? Твоя сестра сказала: "Побачиш їх — перекажеш".

Умить спогад перекинув мене з темної, задушливої землянки, виритої в сибірській пуші, — геть за тисячі кілометрів, на двадцять із лишнім років назад, на пахучий український лісостеп, залитий сонцем, вколисаний співами коників. Я побачив Пшеничку, її смертельний переляк, розширені очі й воскову блідість ніжного личка. Бідна, бідна дівчинка! І не хотіла нічого нам сказати, щоб не смутити нас. А ми їй ще докоряли!..

— Я допитував її п'ять ночей підряд, — сповідався Крюк, — і п'ятої ночі побачив, що вона довго не витримає, але вмере, так і не зрадивши найголовнішого. Вже не трималася на ногах, і я мусів її прив'язати до стовпа. Кажу їй: "Сьогодні зроблю з тобою кінець!" А вона... Дивно, але всі п'ять ночей вона ні разу на мене не подивилася. Але тоді, коли я сказав, що зроблю з нею кінець, раптом підвела голову й розкрила очі... Я глянув у ті очі, й мене пронизав жах. Не знаю, як це пояснити, але я побачив щось більше від жаху й страшніше від смерти. І закам'янів. Не міг поворухнутися, не зміг відірвати від тих очей свого погляду...

Жорж сів і почав чогось шукати дрижачими пальцями на власних колінах. Його чоло блищало від холодного поту, банькати чорні очі з червоними білками, як звичайно, вилазили з орбіт. Нижня щелепа скакала, й слова виходили нерозбірливо:

— Ох, яка ж вона була страшна!.. Така гарна і така страшна!.. Як зараз бачу її. Стоїть, прив'язана, дивиться на мене, усміхається несамовитою усмішкою і поволі каже: "Ти сьогодні почнеш свій кінець, мерзотнику! Сьогодні розпочнеться відплата! Ти не будеш мати ні однієї хвилини спокою, ні вдень, ні вночі, ні на самоті, ні в товаристві. Я ходитиму за тобою по п'ятах, мов тінь, і водитиму за собою привиди всіх

твоїх жертв. Ти відчуватимеш і бачитимеш нас скрізь: дотик холодного буде нашими трупами, дотик теплого нашою кров'ю. Ти їстимеш у товаристві мерців, тебе чекатимуть холодні обійми трупів у ліжку, у звуках музики ти чутимеш стогін конаючих. Ти, що сієш смерть і муки, врешті захлиснешся ними, жахнешся їх і намагатимешся втекти від них. Але не втечеш, бо вони будуть вічно з тобою і в тобі. І прийде врешті день, коли ти не зможеш вбити навіть мухи, але образи смерти далі стоятимуть перед твоїми очима"...

— Я не міг далі витримати. Не знаю, як відірвався від її погляду, витягнув револьвер і випустив цілий заряд. А потім утік і кілька діб підряд пив. І нічого надзвичайного не сталося. Життя йшло далі, як звичайно. Не без того, щоб не було неприємностей із нервами. Нерви у нас у всіх не були в порядку, і ми всі пили бром, люмінал і всяку таку чортівню.

— Минуло кілька місяців. Було це в травні. Я мав дуже важку ніч і прийшов додому, коли вже добре розвиднілося. Вмився і сів снідати. Не був зовсім тверезий, але випив ще, бо чув, що інакше їда не пролізе в горло. Отже, випив. Але снідати перешкоджала мені надокучлива муха. Знаєте, як часом буває: вчепиться й не відстає. Я її кільканадцять разів відганяв, але це не помагало. Тоді я сів смирно і, коли муха знову сіла мені на волосся, вдарив наосліп долонею. Вона скотилася і впала на білу скатерть. Я глянув і побачив її так докладно, немов би вона була завбільшки людини, або немов би я дивився на неї через мікроскоп... Знаєте, коли би муха була справді велика, вона виглядала би найстрашніше з усіх звірів. По-перше — очі! Уявляєте собі: ціла голова — два ока, червоних, неначе пухирі крові. Довкола очей — не то шерсть, не то пір'я, чорне, стрепіхате... Й от, муха впала на скатерть. Живіт лопнув, лапи й крила судорожно корчаться, хобот розтягається і скорчується, а очі... Ті страшні, криваві пухирі, кожен завбільшки півголови, з виразом муки агонії...

Тепер уже не я, лиш Арпад наскочив на Крюка, підніс його вгору й кинув об лежанку.

— Досить! — крикнув. — Ані слова більше!..

Крюк лишень гикнув і продовжував з поспіхом:

— З того почалося. З мухи. Так, як мені твоя сестра сказала...

— Замовчи! — намагався заглушити його Арпад.

— Я після того...

Вони викрикували напереміну й борилися. Але скінчилося тим, що Арпад зв'язав Жоржа і заткнув йому рота ганчіркою. По чому пригрозив мені:

— З тобою зроблю те саме! — і показав приготовану мотузку. — Будеш поводитися, як нормальна людина, чи поступати з тобою, як з божевільним?

— Коли б ти знав мою сестру, Арпаде, ти би мене ліпше зрозумів...

— Гаразд, я хочу знати про твою надзвичайну сестру. Розкажи мені про неї...

Цілу ніч я оповідав Арпадові про Пшеничку. Плакав сам і примушував до сліз свого приятеля. Зате, коли настав день, мій біль зм'як і пристрасті вляглися. Я був гордий своєю сестрою і підносив до Бога гарячу молитву за її чисту душу.

Натомість Жоржеві погіршало зовсім. Напевне розворушені спогади довершили руїну його мозку, і наступних кілька днів ми були змушені вживати до нього тих немилостивих заходів, з яких почав Арпад: зв'язували його і затикали йому рота. Інакше не можна було, бо, розв'язаний, він дряпався по стінах печери і перевертав усе, переслідуваний видивами трупів, роздавлених мух і вошей. Лише зв'язаний, він починав плести всякі моторошні нісенітниці, або, що ще гірше, — починав оповідати про допити Пшенички. Цього не можна було стерпіти, і ми мусіли йому затикати рота.

Життя в землянці стало попросту нестерпне, і ми з нетерплячкою чекали Зеїна. Та він не приходив, а тут одного дня знову знялася пурга. Через неї ми не могли навіть вийти з нашої діри й мусіли круглу добу ділити товариство божевільного Жоржа. Здається, що виття вітру видавалося йому чимсь іншим, бо навіть і зв'язаний та зі затканим ротом, він зумів проявити всі ознаки тваринного жаху, звиваючись у судорогах по підлозі й вирячуючи свої пукаті семітські очі.

За півтори доби пурга вщухла, і Жорж також заспокоївся. Морганням і стогнанням привернув до себе нашу увагу, а, коли ми його розв'язали, сказав зовсім притомно:

— Не зв'язуйте мене більше.

— А будеш поводитися смирно?

— Буду, я тепер уже знаю.

— Що знаєш?

— Як тікати.

— Від чого тікати?

— Від неї. Вона казала, що я не втечу. Але помилилася. Я втечу. Я знаю таку стежку, що нею можна втекти...

Ми лишень переглянулися з Арпадом, але вирішили Крюка не в'язати, бо ж він, хоч і плів дурниці, але поводився зовсім спокійно.

Це було пізно ввечері. А ранком я прокинувся перший і побачив, що Крюк щез. Арпад, який мав надзвичайно чуйний сон, того разу спав, як забитий, а Дружок напевне щось бачив, але пояснити не міг.

Я збудив Арпада.

— Втік?! — схопився він. — Ну, й добре, що втік. Менше клопоту.

Я був тієї самої думки, однак це нас не позбавляло неписаного обов'язку. Ми скоро зібралися, взяли Дружка і вилізли з печери. Синє небо було чисте й лагідне, а ранішнє сонце золотило сніг і кришилося в кришталях інею. На вирівняній пургою білій пелені виднівся нерівний слід, що біг униз через ріку і далі на протилежний бік — у ліс, що вкривав високий берег.

— Пішов пішки, — зауважив я. — Коли візьмемо лижви, доженемо його скоро.

— Якщо він ще живий, звичайно... — скептично сказав Арпад.

Ми рушили слідом і за яких чверть години опинилися на краю урвистого берега, що спадав у широкий яр. Ставши на краєчку, ми побачили огидний і моторошний образ: нижче наших стіп на яких десятків метрів зяяла брудно-червона пляма, довкола якої гризлася вовча зграя. Окремо лежали один чобіт, шапка та ще валялися клапті одяжі.

Це було все, що залишилося від Крюка.

— Он куди йшла його стежка! — зідхнув Арпад, зрештою, без помітнішого жалю.

Я з обридженням відвернувся, а Дружок протяжно завив.

— Реквієм! — ще раз зідхнув Арпад і повернув за мною.

* * *

Зеїна ми чекали більше місяця, а він, виявляється, їздив доганяти батька. Спочатку в Якутськ, а потім в Алдан.

— Вбито його, — сказав понуро, витираючи зі скісних очей непрохані сльози. — Мачуха жива, коханий живий, а його вбили. Впізнали і тропили [\[57\]](#), поки не застрелили...

Був це невисокий, але кремезний, парубок, Якут з обличчя, дивне при тому подібний до Петра. Говорив досить добре по-російськи і був грамотним. До пам'яті батька ставився з побожною пошаною і на його наказ міг би без надуми кинутися в огонь і воду. До того ж вдачі був одчайдушною, а спритом і хитрістю не раз нас попросту лякав. Отож не дивно, що при його та золотого мішечка допомозі ми за два місяці мали "найправдивіші" документи, з якими пустилися в дальші мандри на схід.

Переваливши в червні через Джугдзурський Кряж, ми дісталися до Охотська і там отаборилися аж до наступної весни. Зеїн вернувся додому. На прощання ми похвалили покійного Петра за силу, ріст і відвагу та віддали юнакові Дружка. Шкода нам було собаки, але що ми могли з ним зробити? Зеїн був дуже вдоволений і вважав, що одержав достатню винагороду.

З Охотська ми добилися до Петропавловська на Камчатці й там стали до роботи на китоловне судно, яке впливало в море Берінга. Коли судно було вже близько Алеутських островів, ми однієї ночі спустили шлюпку і ще раз заграли життям, на цей раз кинувши його на волю морських хвиль. Це була дуже ризикована гра, і в порівнянні до неї втеча з табору була дитячою забавою. Але про неї треба би було писати окрему історію.

Доля любить відважних, і на цей раз нам також пощастило: ми у вільному світі!

Арпада, себто Артема Падалицю, ви, звичайно, знаєте. Він має славу найкращого вчителя гімнастики й акробатики, як теж милої товариської людини. Але про подробиці цієї історії ви не пробуйте його питати, бо він усміхнеться і скаже вам, що отець Нестор Пашницький любить інколи фантазувати...

Кінець

Бразилія, 1959-61 р.

ДОДАТОК

Куди провадить твір?

(Передмова до першого видання)

З духовости старшого покоління не викорінити моторошних переживань

останніх десятиріч. У кожній ділянці, а найвиразніше в красному письменстві, діють гіпнотичні навороти до подій, що їх не забути.

Літератури націй, які по війні повернулись до нормального життя, до недавніх подій ставляться інакше і страхіття минулого використовують як тло, на якому догідніше вималювати бажані авторів картини.

Наших письменників щось інше змушує говорити про минуле. Для них колишні події це не тло, а середовище, саме життя, втілення ідей і почувань. Те, що діялось, було для них розкриттям найістотніших питань буття і не писати про це найважливіше, для них майже неможливо.

Про трагічні дні минулого й книжка Ольги Мак. Вона також віддала данину понурості нашої бувальщини. Але, відрізнено від багатьох, вона спромоглася на творче зусилля, опанувала матеріял і використала його також як і тло, на якому чіткіше розгорнути долі людей та ідей.

Це оповідання, — як скромно назвала Авторка свій твір, — про жертвенність борців за свободу, про вічнотривалу дружбу, про безодні підступу, брехні й жорстокости. Себто про справи вічні, про неперехідні, що їх Ольга Мак виявила в особливих обставинах особливої доби. Доба була така фантастична, що зайва видається участь уяви, й події свого твору Авторка, можливо, зачерпнула з найправдивішої дійсності, з таких неймовірних становищ, де виразніші стають прикмети людини поставленої перед найгострішим іспитом, на якому належить промовити вчинками.

Авторка виявила своїх героїв у боротьбі за державність та в звіриних обставинах советських підбігунових[58] концентраційних таборів. Це вимагало особливої уважливості, правдомовності та відчування міри. Без цього Авторка могла б поділити творчий неуспіх багатьох письменників, що намагаються зворушити читача самим накопиченням страхітливого матеріялу.

Що Авторка не пішла втертим шляхом, свідчать хоч би перші рядки її твору, де вона розповідає про нелюдські речі найпростішою мовою. Ефект неспівмірності понурості описуваного зі спокоем описування виразно наявний у цілому творі і переданий психологічно вірно.

Прикметне Авторці панування над доволі складним плетивом дії. У концентраційному таборі, ніби примхою долі, а в дійсності невідклично, зустрічаються особи досмертно пов'язані відношенням до тієї самої жінки й однаково підлеглі містичним силам, що накреслюють кожному його життєву стежку, даючи насагу одним і ламаючи інших.

Відчутне приречення з перших рядків зависло над твором, що його настрій був би Читачеві затяжкий, якщо б Авторка не відпружувала цю згущеність численними відхиленнями від головної теми. Відхилення ці виявляються у впровадженні друго— і третьорядних постатей та подій, а оповідання різноманітніться численними нападами, бійками і втечами.

Це наближує оповідання Ольги Мак до жанру пригодницько-кримінального твору.

Це є теж однією з його прикмет, що дозволяє Читачеві легше сприймати понуру дійсність та приреченість дієвих осіб.

У творі порозкидвані мистецькі спостереження, — хоч би протилежності краси незайманого снігу з брудом таборової людини: "і я боязко оглядався назад, дивуючись, що наші сліди були блакитнувато-білі, а не чорні й брудні, як постаті". Багато свіжих порівнянь, жива мова персонажів, сміло підібрана як до ментальності персонажів, так і до настроїв ситуацій, збагачує стилево оповідання, в якому Авторка промовисто передає настрої. Все це рамки, що ними Авторка збагачує свій твір.

Твір "Куди веде стежка" пройнятий повним розумінням людей, визнанням вищих цінностей і вірою у вищу справедливість. Виявлення, що кінцева перемога за тими, хто служить величному й має для цього служіння достатньо сили, зручності й відваги.

І дивне відчуття історії, що його майже не стрічаємо в сучасній нашій літературі, а яке вказує на глибший погляд Авторки в пройдене націю, що виявилось у майже автопсійному [\[59\]](#) відтворенні сцен і настроїв із часів боротьби за волю, зокрема в оцінці знищення власними українськими руками гетьманської Української Держави.

Іван К-ий

Примітка упорядник інтернетної публікації

Роман Ольги Мак "Куди йшла стежка?" представлений тут за першою публікацією 1961 року, здійсненою видавництвом української діаспори у США "Булава" (Нью-Йорк – Філадельфія). Сам же роман (котрий авторка скромно визначила словом "оповідання") написаний у Бразилії, де українська письменниця жила після еміграції з Європи по закінченні Другої світової війни і до 1970-го року, коли вона переїхала до дітей у Канаду.

[\[1\]](#) Заков'язлий — замерзлий, задубілий, одерев'янілий. (Тут і далі у виносках примітки упорядника інтернетної публікації, крім позначених як "Примітка авторки").

[\[2\]](#) "Самих себе не відомщайте, любі, а дайте місце гніву, написано бо: "Мені належить помста, я відплачу", — говорить Господь". Біблія, Новий Заповіт, Послання Павла до римлян, 12, 19.

[\[3\]](#) ЧК (Чрезвычайная комиссия, згодом — ГПУ, НКВД, КГБ...) — каральний орган більшовицько-советського режиму.

[\[4\]](#) 1921-го року Повстанська армія УНР під проводом генерал-хорунжого Юрія Тютюнника здійснила військовий рейд з території Польщі на територію України,

окуповану більшовиками. Він знаний в історії України як Другий Зимовий Похід або ж Листопадовий рейд. На жаль, ця відносно невеличка армія була розбита ворогами. Останні бої із більшовиками відбулися під селами Базар і Малі Міньки (Житомирська обл.).

[5] Рабіндранат Тагор (1861-1941) — лауреат Нобелівської премії з літератури (1913), бенгальський та індійський філософ, прозаїк, поет, драматург, композитор. Автор гімнів Індії та Бангладеш.

[6] Григорій Іванович Котовський (1881-1925) — більшовицький військовий, громадський та політичний діяч, командир червоноармійських загонів та з'єднань у період громадянської війни 1917-1922 років. Саме під командуванням Котовського більшовицька армія розбила Повстанську армію УНР під час Другого Зимового походу.

[7] Два тузини — 24 штуки; тузин — те ж саме що дюжина.

[8] Нагло — раптово, несподівано, негайно.

[9] Сухоти — туберкульоз.

[10] Сарака — бідолаха.

[11] Перший зимовий похід — похід Армії Української Народної Республіки тилами Червоної та Добровольчої армій під проводом Михайла Омеляновича-Павленка (6 грудня 1919 — 6 травня 1920 рр.) Головним завданням Зимового походу було збереження присутності української армії на українській території, у ворожому запіллі, шляхом партизанських дій, в той час, як її Головний Отаман Петлюра, відповідаючи за державні справи, перебував зі своїм штабом у Варшаві.

[12] Никифор Тур — у 1593-1599 роках Києво-Печерський архімандрит. Не бажаючи віддавати монастир уніатам, озброїв ченців, котрі зі зброєю в руках не впустили до лаври уніатів.

[13] КВЧ — культурно-виховна частина. У сталінських таборах КВЧ влаштовували аматорські театри, де силами одних ув'язнених ставилися спектаклі та концерти для інших ув'язнених. Наприклад у КВЧ працював ув'язнений відомий український театральний режисер Лесь Курбас, доки його не розстріляли.

[14] Перегони вошей — тобто змагання: чиї воші доповзуть до фінішу першими, а чиї програють.

[15] Грач — гравець.

[16] Монополька — за часів царизму в Росії та на Україні — винна крамниця для монопольної торгівлі горілкою.

[17] Треби — оплачувані невеликі богослужіння, які священник здійснює на прохання окремих віруючих (хрещення, вінчання, освячення тощо).

[18] Одідичити — одержати в спадок.

[19] Сидор або сидір — торбинка, короб тощо для харчів на сніданок, обід або вечерю.

[20] Еківоки — це термін, що позначає двозначні натяки, виверти або висловлювання, які мають кілька варіантів тлумачення, але мають на меті призвести до однозначного висновку.

[21] Перший Всеукраїнський з'їзд Рад, скликаний більшовиками, відбувся 11-12 (24-25) грудня 1917 року в Харкові після того, як більшовицькі делегати залишили з'їзд у Києві. На ньому було проголошено створення Української Народної Республіки Рад (УНР Рад) як федеративної частини Російської республіки.

[22] Павло Скоропадський (1873-1945) був гетьманом України з квітня по грудень 1918 року.

[23] Діткливий — дошкульний.

[24] Отаман Григор'єв (Никифір Олександрович Григор'єв-Серветник (1884-1919)) — кадровий офіцер (штабс-капітан) Російської імператорської армії; підполковник Армії Української Народної Республіки (1917); один з отаманів Українського Вільного Козацтва (1917-1919), сотник Запорозької дивізії Армії Української Держави (1918); повстанський отаман Степової України (1918), начальник Херсонської повстанської дивізії, полковник Дієвої Армії Директорії Української Народної Республіки та Головний отаман Повстанських військ Херсонщини, Запоріжжя і Таврії (1918-1919); командир 1-ї бригади Задніпровської Української радянської дивізії, начальник 6-ї Української радянської стрілецької дивізії Української Червоної Армії (1919); керівник антибільшовицького повстання на Півдні України та головнокомандувач об'єднаної Української Повстанської Армії (1919), самопроголошений гетьман України (1919).

[25] Кобильохи — великі ранні сливи. *(Примітка авторки).*

[26] Бог — так раніше називалася річка Південний Буг.

[27] Цікаво, що це слово ніколи не було перекладене на укр. мову, залишившись суто московським, неперекладеним витвором. *(Примітка автрки).*

[28] УВО — Українська військова організація — військова революційно-політична формація, що постала 1920 року заходами старшин Січових Стрільців та Української Галицької армії. Заснована з метою продовження збройної боротьби за державність. В УВО брали участь військовики різних політичних партій, а створенню її сприяли міжнародна і внутрішня ситуації: в Україні тривала партизанська боротьба.

[29] Звісно, під словом "криміналісти" тут маються на увазі не детективи, а злочинці, тобто кримінальники.

[30] Здетронізований — позбавлений трону.

[31] Заїлий — злий, злісний.

[32] Вмлівіч або умлівіч — миттєво, відразу.

[33] Кушка — ніс (жаргон).

[34] Інвентура — це процес перевірки й документального обліку майна, запасів або інших цінностей, що включає їх фізичне підрахування, звірку з обліковими даними та виявлення будь-яких невідповідностей. Це допомагає підтримувати порядок, виявляти нестачу або надлишки, а також перевіряти точність облікової інформації.

[35] Дозолити — досадити.

[36] Саріпутта, а також Шаріпутра — у буддійській традиції один із двох головних учнів Будди Гаутами. З юнацьких років Шаріпутра мандрував у духовних пошуках. Незабаром після зустрічі з Буддою став архатом (ідеалом "буддійської особистості"). У

Тхераваді (найстарішій існуючій нині школі буддизму) Шаріпутра вважається другим після Будди за глибиною та широтою мудрості. У санскритських текстах його називали Шарадватіпутра.

[37] Слупіти — остовпіти (від "слуп" — стовп).

[38] Магапарініббана Сутта ("Сутра про велику паринірвану", "Нірвана сутра") — одна з найважливіших сутр палійського канону, що описує останні дні Будди Сіддхартхі Гаутами Шак'ямуні. (Сутта або сутра — у давньоіндійській літературі лаконічне та уривчасте висловлювання, афоризм, пізніше — зведення таких висловлювань. У сутрах викладалися різні галузі знання, майже всі релігійно-філософські вчення Стародавньої Індії.) "Капілаватгу" — слово, пов'язане з давньоіндійським мудрецем Капілом. Бодгісаттва — це просвітлена істота в буддизмі, яка прагне досягти стану будди, щоб врятувати всіх живих істот, відмовляючись заради цього від власної нірвани. Це уособлення милосердя та співчуття, що розвиває чотири чесноти: милосердя, співчуття, співчутливу радість та спокій.

[39] Нагнітки — мозолі.

[40] Півтузина — шестеро (тузин — двадцять, дюжина).

[41] Азиль — місце притулку або право на захист в іноземній державі.

[42] Джаган — кирка.

[43] Трач — робітник, що пиляє деревину.

[44] "Кострожогі" — палячі. Їхнім завданням було збирати ріща та тріски і палити їх. *(Примітка авторки).*

[45] Ріща — хмиз.

[46] "Зажмурился" — на босяцькому жаргоні — помер. *(Примітка авторки).*

[47] Заник — занепад.

[48] Стійковий — вартовий.

[49] Вівчур — самець-вівчарка.

[50] Параван — ширма.

[51] По-партацьки — невміло, поганенько.

[52] Плюсква — набридлива людина.

[53] Лоевий каганець — тобто світильник, що топився лоем — топлений жиром рогатої худоби.

[54] З москалем дружи, а камінь за пазухою держи. (Українська приказка).

[55] Свербиус або свербивус — шипшина.

[56] Медуза (дочка бога моря Форкія та богині глибин Кето) своїм поглядом убивала людей, перетворюючи їх на каміння. (Давньогрецька міфологія).

[57] Тропити — висліджувати, переслідувати.

[58] "Підбігуновий" означає — полярний, навколополюсний, або морозний, що походить від слова "бігун" (полюс) і вказує на близькість до полюса або надзвичайну силу явища.

[59] Автопсійний чи аутопсійний — патологоанатомічний.